

O NEKIM OBILJEŽJIMA TRGOVINE DALMATINSKIH GRADOVA U SREDNJEM VIJEKU

U povodu priloga M. M. Frejdenberga, Srednjovjekovna trgovina u Dalmaciji
— problemi i argumenti

Tomislav Raukar

Navedeni prilog sovjetskog povjesničara M. M. Frejdenberga, u ovom svesku HZ-a, odgovor je na moju ocjenu (HZ XXI—XXII, 599—605) njegove radnje: »Trgovina dalmatinskoga grada u XIII—XIV st.« (Moskva, 1967). Zbog važnosti teme o kojoj autor govori nastojao sam u ocjeni dopuniti neka njegova rješenja koja nisam smatrao sasvim ispravnima, iako sam upozorio na vrijednost rasprave u cjelini. Budući da se F. nije složio s dijelom mojih napomena, nastojao je novim argumentima poduprijeti svoje teze o glavnim pitanjima trgovine dalmatinskih gradova u srednjem vijeku. Ipak, usprkos novim argumentima, ne bih se mogao složiti s nekim zaključcima i u ovom F-ovu prilogu. Zbog toga sam smatrao neophodnim da se još jednom osvrnem na F-ovu koncepciju o srednjovjekovnoj dalmatinskoj trgovini. Pri tom držim da zadaća ocjenjivača nije da autoru dokaže da griješi, iako nužno mora upozoravati na njegove nedostake, nego da po mogućnosti vlastitim naporom dopuni njegove rezultate i time, zajedno s autorom, pridonese boljem poznavanju hrvatske prošlosti.

F-ov prilog tematski je znatno širi od njegove rasprave iz g. 1967: autor nastoji da osvijetli i društvenu strukturu trgovine dalmatinskih gradova u srednjem vijeku, pa opširno govori o bratovštinama mornara, trgovačkim društvima, ulozi patricijata, značenju gradskih carina i dr. Autorova koncepcija o društveno-gospodarskom razvitku srednjovjekovnoga dalmatinskog grada najpotpunije je izložena u autoreferatu njegove disertacije.¹ Ona bez dvojbe označava obogaćivanje našeg znanja o dalmatinskom gradu u srednjem vijeku, ali se neki autorovi zaključci ne mogu prihvatiti. Obilježje ovog teksta ne dopušta da u cjelini razmotrim F-ovu koncepciju, pa ću se u prvom redu osvrnuti na pitanje o ulozi patricijata i značenju komunalne uprave i gradskih prihoda, a zatim i na neke izravne prigovore mojoj ocjeni (o trgovini vinom i stokom).

Na početku o jednom načelnom pitanju! U posljednjem odlomku ocjene upozorio sam na objektivne teškoće u kojima rade sovjetski povjesničari, u

¹ M. M. Frejdenberg, Dalmatinskij gorod i ego seljskaja okruga v XIII—XIV vv., Moskva 1969, str. 54 (dalje: Dalmatinskij gorod).

prvom redu na nemogućnost rada u našim arhivima, jer mi se činilo da se time mogu objasniti, gotovo opravdati, neki nedostaci u autorovoj raspravi. F. se u svom odgovoru suprotstavio tome, istaknuvši da rad u arhivima nije jedini mogući put istraživanja. Iako se F. složio s općepoznatom činjenicom da se u nas vrlo oskudno objelodanjuje izvorna građa, a ponajmanje notarski spisi, ipak je istaknuo da smatra da je dosad izdano dovoljno arhivske građe, bilo u posebnim izdanjima, bilo kao znanstveni aparat u raspravama, za istraživački rad bez arhiva, »samo treba izabrati novi kut gledanja na povijesnu stvarnost«, odnosno, na nov način objasniti već objelodanjenu izvornu građu. Prema tome, ovdje više nije riječ o objektivnim teškoćama, nego o autorovu metodičkom stavu, pa o tome valja nešto više reći, iako mi izgleda nekako suvišnim upozoravati na važnost rada u arhivima.

Izvan dvojbe je da rad u arhivima nije jednako neophodan pri obrađivanju svih tema i razdoblja. Pri radu, na primjer, na razvitku Trogira u XIII, pa čak i u XIV st., dakako da nije potrebno otići u arhiv kad je cjelokupni izvorni materijal tiskan: Smičiklasov *Diplomatički zbornik*, trogirski statut, Baradini Trogirski spomenici i, najzad, Luciusove *Memorie storiche di Tragurio*. Jednako je povoljan položaj istraživača koji proučava XIII i prvu polovicu XIV st. zadar-ske ili dubrovačke povijesti, jer je gotovo sva građa za to razdoblje objelodanjena. Ali, netom smo se približili anžuvinskom razdoblju položaj istraživača bitno se mijenja, osobito ako želi proučavati društveno-gospodarski razvitak dalmatinskih gradova. Smičiklasov *Diplomatički zbornik* dopire samo do g. 1378, a osim toga, na temelju građe koju sadrži ne može se iscrpnije proučavati razvitak dalmatinskoga grada. To omogućuju samo notarski spisi, a oni su za drugu polovicu XIV. st. vrlo oskudno objelodanjeni.² Prema tome, ako bismo se pri istraživanju društveno-gospodarskog razvitka dalmatinskih gradova u XIV. st. oslonili samo na objelodanjenu građu, nužno bismo dobili nepotpune rezultate: anžuvinsko razdoblje, koje za dalmatinske gradove (izuzevši Dubrovnik i Kotor) označava vrhunac u gospodarskom usponu, gotovo da i ne bi bilo obuhva-

² Veoma lijepa zbirka V. R i s m o n d a, *Pomorski Split* druge polovine XIV st., *Notarske imbrevijature* (Split 1954), samo je izvadak iz splitskih notarskih spisa u tom razdoblju, podređen svojoj namjeni: pokazati razvitak splitskog pomorstva u anžuvinskom razdoblju. Iako je nekoć vrlo bogati splitski notarski arhiv sačuvan tek u fragmentima (popis tih ostataka v. G. N o v a k, *Povijest Splita I*, 571, bilj. 1232), ipak i ti ostaci sadrže gotovo neupotrijebljenu građu za studij ekonomsko-društvenog razvitka Splita u drugoj polovici XIV stoljeća. Dio te građe upotrijebili su M. B r a n d t u svom radu, *Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV st.* (Zagreb, 1955) i G. N o v a k u navedenu djelu. Šibenski notarski spisi (Historijski arhiv u Zadru) kontinuirano teku od g. 1386. do prve pol. XIX st. (D. F o r e t i ć, *Kratak historijat i opći inventar Državnog arhiva u Zadru*, *Arhivist* 1955, br. 1, Dodatak III, str. XXVII—XLVII), a objelodanjen je tek prvi svezak (M. Z j a č i ć, *Spisi šibenskog notara Slavogosta*, *Starine* 44, Zagreb 1952). U Historijskom arhivu u Zadru nalaze se i: arhiv Korčule (1338—1830), Raba s notarskim spisima od g. 1441. do početka XIX st., zatim trogirski općinski spisi (teku od g. 1312. dalje) i splitski općinski spisi u 993 sveska (Foretić, n. dj.). I, najzad, u zadarskom arhivu čuvaju se izvanredno dragocjeni spisi zadarskih notara iz druge pol. XIV st., od kojih su objelodanjeni samo fragmenti.

čeno istraživanjem. Ili, drugim riječima, na temelju tiskane izvorne građe može se u najboljem slučaju istraživati prva pol. XIV st., ali ne i anžuvinsko razdoblje, što znači da je onemogućen pristup za gospodarski razvitak najvažnijem dijelu povijesti dalmatinskih gradova u srednjem vijeku. Upravo to se desilo u F-ovu radu o dalmatinskoj srednjovjekovnoj trgovini, a donekle je izraženo i u njegovu prilogu u ovom svesku HZ-a. Sve to još više vrijedi za rad na XV st. za koje izvorna građa uopće nije objelodanjena, pa je bez dugotrajnog arhivskog rada nemoguće proučavati razvitak dalmatinskih gradova u tom stoljeću.

Slažem se, dakle, s F-om da se i na temelju objelodanjene građe može mnogo uraditi, da se tu građu može promatrati iz »novog kuta gledanja na povijesnu stvarnost«, ali pri tom valja imati na umu da se nalazimo u opasnosti da stvaramo zaključke na nepotpunim podacima, odnosno na pogrešnim pretpostavkama. Koliko je metodički nepouzdana kad se istraživač oslanja na nepotpun izvorni materijal, neka pokaže jedan primjer iz F-ova priloga u ovom svesku HZ-a.

1. Autor jednim od svojih zadataka ističe istraživanje društvenih obilježja trgovine, jer smatra, s pravom, da je u hrvatskoj historiografiji dosad bilo težište na istraživanju gospodarskih obilježja trgovine u dalmatinskim gradovima. Između drugoga, F. raspravlja o trgovačkim društvima (societates) i analizira njihova obilježja u Trogiru i Zadru. Uspoređujući zadarske societates s trogirskima zaključuje: 1) da su se u zadarska trgovačka društva ulagale manje svote novca nego u trogirskima, 2) da se u zadarskim trgovačkim društvima u ulozi kreditora pojavljuje manje plemića nego u Trogiru i 3) da ih obilježava velik broj obrtnika. Znatno sudjelovanje obrtnika smatra glavnim obilježjem trgovačkih društava u Zadru i zaključuje da »u biti, većina zadarskih societates nisu trgovačka nego obrtnička društva, pri čemu većina majstora (8 od 12) upotrebljava kredit za potrebe svoje proizvodnje«.

F. je stvorio takav zaključak na temelju tiskane građe (trogirski i zadarski notarski spisi) iz druge polovice XIII i početka XIV st., ali se ipak, budući da autor govori o trgovini dalmatinskoga grada u čitavu razvijenom i kasnom srednjem vijeku, moramo zapitati: vrijedi li to i za zadarske societates u drugoj polovici XIV i u XV stoljeću? To je važno zbog toga jer razvijenost trgovačkih društava prilično pouzdano upozorava na opseg trgovine i općenit gospodarski razvitak grada. F. se, pak, zadovoljio time da na temelju pristupačne mu građe donese opći zaključak o zadarskim trgovačkim društvima koji nikako ne može vrijediti i za anžuvinsko razdoblje. Bilo bi, naime, nelogično da se trgovački uspon Zadra u drugoj pol. XIV st. nije odrazio i na trgovačka društva, a u autorovu tekstu nema ni traga pokušaju da se upozori na, barem pretpostavljeni, *razvitak i promjene* u obilježjima trgovačkih društava, niti da se pokušaju utvrditi uzroci tim promjenama. Raspravljajući o društvu i gospodarstvu u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku, od XII do XV st., moramo pratiti njihov *proces razvitka*, kolikogod je to moguće, u rasponu od četiri stoljeća! Svim je sigurno da dosad objelodanjena građa ne omogućuje istraživanje raz-

vitka dalmatinskoga grada u čitavu navedenu razdoblju, pa se moje upozorenje u ocjeni o nužnosti upotrebe i arhivske građe odnosilo na taj problem. Razumljivo je da to ne vrijedi samo za sovjetske povjesničare, nego — istakao sam to i u ocjeni — za svakog povjesničara.

Istraživanje zadarskih trgovačkih društava (bez obzira, radi li se o čistim trgovačkim društvima — societates ili o kolegancijama) u drugoj pol. XIV st. i u prvoj pol. XV st. pokazuje da su se njihova obilježja, u odnosu na posljednju četvrtinu XIII i prvu pol. XIV st., znatno promijenila. Bujan razvitak trgovine u anžuvinskom Zadru, koji je obuhvatio sve slojeve zadarskog društva, odrazio se i na zadarske societates, pa su one u tom razdoblju *izrazita trgovačka društva* i po sastavu sudionika i po omjeru u ulaganju kapitala u trgovinu i obrte. Jednaka obilježja zadržavaju societates u Zadru i u prvoj pol. XV st., nakon priznavanja mletačke vlasti (1409), jedino se otada naglo smanjuje sudjelovanje patricijata u njima.

Na takav zaključak sa sigurnošću upućuje analiza podataka o trgovačkim društvima u spisima zadarskih notara između 1400. i 1425.³ U tom razdoblju sklopljeno je pred zadarskim notarima 50 ugovora o trgovačkim društvima, od kojih se u 40 ugovora pojavljuju ukupno 54 kreditora iz redova zadarskih pučana, a u 10 ugovora 14 kreditora iz redova patricijata. Prema tome, kao i potkraj XIII st. zadarski pučani u većem broju nego plemići kreditiraju zadarske societates, ali je bitna razlika upravo u vrsti ulaganja kapitala.

Od 10 ugovora o trgovačkim društvima, koje sklapa patricijat, u 9 od njih kreditira se čista trgovačka djelatnost, a svega u jednom ugovoru obavljanje obrta. Pučani nešto češće kreditiraju zadarski obrt, ali se ipak u 31 ugovoru od 40 kreditira trgovina, a svega u 9 obrtnička djelatnost. Stranci vrlo rijetko kreditiraju societates: u tom razdoblju svega jedan stranac, Dubrovčanin Ivan Menčetić, u dva maha sudjeluje u trgovačkom društvu. Prema tome, zadarsko stanovništvo u općenitom smislu (patricijat, puk i habitatores-stanovnici grada, te stranci) u 40 ugovora kreditira trgovačku, a u 10 obrtničku djelatnost. Na trgovačko obilježje zadarskih societates u tom razdoblju upućuje i sastav kreditora iz redova pučana: od 54 kreditora 28 su trgovci (u profesionalnom smislu), 14 su pobliže neoznačeni cives ili habitatores, a 12 obrtnici. Od tih 28 trgovaca samo dvojica kreditiraju obrt, a od 12 obrtnika čak 7 kreditiraju trgovačku djelatnost.

Izrazito trgovačko obilježje zadarskih societates u prvoj četvrtini XV st. postaje potpuno jasno tek tada kad usporedimo omjere u visini kapitala koji su uloženi u zadarsku trgovinu i obrte:

³ Podaci su crpljeni iz ovih notara: P. de Sarçana, V. Bernardi de Firmo, J. de Casulis, A. de Riugnano, J. de Trottis, P. de Carbonibus, Ch. Zeno, Th. de Prandino, N. de Baro, J. q. Ostoye i N. Benedicti (sve u Historijskom arhivu u Zadru). Analiziram podatke iz prve četvrtine XV st., a ne iz posljednje četvrtine XIV st. samo zbog toga jer za prvo razdoblje raspoložem potpunim podacima. Razmatranje građe iz posljednje četvrtine XIV st. dalo bi sasvim sigurno gotovo jednake rezultate.

ZADAR, societates i kolegancije (1400—25): struktura kapitala		
Ulaganja (u librama) u	trgovinu	obrte
A) Puk		
1) trgovci (merçarij, draparij)	60.500	800
2) obrtnici	2.900	1.990
3) neoznačeni cives-habitatores	5.600	1.020
Svega	69.000	3.810
B) Patricijat	45.000	(samo neoznačen iznos u jednom ugovoru) ⁴
C) Stranci⁵	11.250	—
Ukupna ulaganja libara⁶	125.250	3.810

U istom razdoblju pojavljuje se u izvorima još jedan način ulaganja kapitala u obrte — posudbom novca. U takvim ugovorima se izričito napominje da se radi o posudbi (mutuum), pa takav zajam nema nijedno obilježje kolegancije (nije naveden iznos dobiti). Između 1400. i 1425. ukupno je zabilježeno 9 takvih ugovora (7 puk, 2 patricijat) koji se sklapaju »causa faciendi carnes ad beccariam« ili »pro emendo animalia pro beccaria«, dakle kreditira se mesarski obrt.

⁴ U jedinom primjeru za koleganciju, kojom patricijat kreditira zadarske obrte, nije naveden iznos: Zorol Jakova de Fera i Dujam Petra de Nassis obvezuju se Vučini Bartolovu i Ratku Milakovu, mesarima, nastanjenima u Zadaru, da će im dati toliko novca u koleganciju koliko će im biti potrebno za mesarski obrt (pro suis banchis), pri čemu kreditori dobivaju 1/3 dobiti (HAZ, Spisi zadarskih notara, J. de Trottis, B. I, F. I/1, fol. 21°, 31. XII 1404).

⁵ Jedini stranac koji u prvoj četvrtini XV st. sudjeluje u kreditiranju zadarskih trgovačkih društava je dubrovački patricij Ivan Blažev Menčetić (ser Johannes condam ser Blasij de Mencijs, nobilis ciuis Ragusij): on sudjeluje s Jurjem de Rosa u dva navrata u društvu za trgovinu tkaninama i drugom robom, ulažući prvi put 1000, a drugi put 1250 dukata (HAZ, SZN, A. de Riuignano, B. III, F. VIII, 8. XI 1400. i 1. IX 1401).

⁶ U ugovorima se novčani iznosi navode u librama i dukatima, a u tabeli su radi lakše usporedbe svi iznosi preračunati u libre. Budući da u prvoj četvrtini XV st. tečaj dukata prema libri nije bio stalan, nego se kretao od 4 libre i 13 solda (1399) do 5 libara i 4 solda (1429), uzet je prosječni tečaj od 5 libara za 1 dukat, u važnosti g. 1417 (Z. Herkov, Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske I, Zagreb 1956, 365).

ZADAR, posudbe novca (1400—25):		
Ulaganja (u librama) u	trgovinu	obrte
A) <i>Puk</i>	—	1.431
B) <i>Patricijat</i>	—	140
<i>Ukupna ulaganja libara</i>	—	1.571

Ako saberemo oba oblika kreditiranja trgovine i obrta, dobivamo da je u Zadru između 1400. i 1425, prema sačuvanim podacima, ukupno uloženo:

- 1) u trgovinu: 125.250 libara
- 2) u obrte: 5.381 libru

odnosno, omjer ulaganja kapitala u trgovinu i obrte iznosi 23 : 1 u korist trgovine.⁷

Navedeni podaci jasno dokazuju da su zadarske societates u prvoj četvrtini XV st. izrazita trgovačka društva i da je trgovina bila glavni poticaj njihovu sklapanju. Prema tome, razvitak zadarskih societates u rasponu od jednog stoljeća, od kraja XIII do početka XV st., pokazuje promjenu njihova obilježja: od društava koja su imala *obrtničko obilježje* ona postaju gotovo isključivo *trgovačka društva*. Taj razvitak posljedica je političkih i društveno-ekonomskih promjena u tom stoljeću zadarske povijesti, odnosno izraz gospodarskog, posebno trgovačkog, poleta Zadra u anžuvinskom razdoblju, koji se nastavlja i u izmijenjenim uvjetima, usprkos mnogim teškoćama, u prvoj polovici XV stoljeća.

Iako ovdje nije mjesto za iscrpnu analizu zadarskih trgovačkih društava niti za utvrđivanje pojedinih vrsta, ipak valja upozoriti na neke pojave.

Kao i potkraj XIII st., i u ovom razdoblju (1400—25) mnogo je veći broj kreditora pučana, nego plemića (54 : 14), dakle njihov je omjer 4 : 1 u korist pučana. Pažljivija, pak, analiza izvornih podataka upozorava da značenje su-

⁷ I ovdje, kao i općenito pri upotrebi statističkih podataka, valja imati na umu *relativnu vrijednost* brojčanih podataka. Statistička metoda je pouzdana samo ako smo sigurni u cjelovitost grupe podataka (na primjer: popisi prihoda ili rashoda za određeno razdoblje), ali već analiza notarskih spisa ne donosi sasvim pouzdane podatke, jer notarski spisi ni iz jednog razdoblja nisu sačuvani u cjelini. Pri studiju zadarskih trgovačkih društava valja voditi računa i o vrlo vjerojatnoj pretpostavci, na koju je još g. 1924. upozorio G. Čremošnik, da je u notarskim knjigama zabilježen samo manji dio ugovora o trgovačkim društvima, jer »ni u jednom statutu nema propisa da se društvo mora prijaviti u registar« (Naša trgovačka društva u srednjem veku, Glasnik zemaljskog muzeja XXXVI, Sarajevo 1924, 74). Podaci, navedeni u tabeli, ne označavaju, prema tome, stvarne, apsolutno točne iznose kapitala koji su uloženi u prvoj četvrtini XV st. u zadarska trgovačka društva, jer je sigurno da su u tom razdoblju u zadarske societates uloženi veći iznosi i da je broj sklopljenih društava bio veći. Usprkos tome, upotreba i analiza brojčanih podataka iz notarskih spisa ne gubi zbog toga svoje značenje, jer navedeni podaci točno odražavaju *omjere u visini ulaganja kapitala* u zadarska trgovačka društva od strane pojedinih slojeva zadarskog stanovništva, odnosno omjer između ulaganja kapitala u različite vrste društava.

djelovanja u trgovačkim društvima nije u *ekonomskom pogledu* jednako. Novčani iznosi koje patricijat ulaže u društva redovito su vrlo visoki: 1000, 1500 i 2500 dukata, jedino se u kolegancije ulažu nešto manje svote — u prosjeku oko 200 libara. U prvoj četvrtini XV st. dvanaestorica patricija uložila su u trgovačka društva ukupno 45.000 libara, pa je svaki patricij uložio u prosjeku vrlo velik iznos od 3.750 libara. Da bismo dobili još točniju predodžbu o kreditnoj djelatnosti zadarskog patricijata i puka u tom razdoblju, valja istaknuti da se gotovo svi ugovori, u kojima sudjeluje patricijat, izuzev jednoga, odnose na god. 1400. do 1413., a da najznatnija ulaganja (2.500, 1.500, 1.250 i 1.000 dukata) potječu iz samog početka XV st. (1400—02). Nakon 1413. gotovo se gasi za duže razdoblje, barem prema sačuvanim dokumentima, kreditna djelatnost patricijata, što je bio izravan rezultat politike mletačke vlade koja je, poslavši nakon 1409. u zatočeništvo u Veneciju velik broj zadarskih plemića, onemogućila dotadašnju gospodarsku djelatnost patricijata. Tek od druge četvrtine XV st. patricijat nešto više ulaže u trgovačka društva, ali se ta ulaganja ne mogu usporediti s onima na početku stoljeća. Predodžba o ekonomskoj snazi zadarskog patricijata na početku XV st., pred podvrgavanje Zadra Veneciji, bila bi još potpunija kad bismo uzeli u obzir i ona trgovačka društva u koja patricijat ulaže robu umjesto gotova novca. God. 1403. Juraj de Rosa ulaže u trgovačko društvo sa zadarskom komunom 25 milijarija soli.⁸ U ugovoru nije navedena cijena soli, ali budući da u tom razdoblju patricijat prodaje sol uz prosječnu cijenu od 5 dukata za 1 centenarij, znači da je Juraj de Rosa uložio u tu societas iznos od 1250 dukata ili 6250 libara.⁹ Prema sačuvanim podacima može se zaključiti da je posljednja četvrtina XIV i početak XV st. razdoblje u kojem trgovački polet zadarskog patricijata dostiže vrhunac. Juraj de Rosa posluje golemim kapitalima: 1406. kupuje od Kose de Begna pravo na izvoz (tracta) 60 milijarija soli uz golemu cijenu od 3000 dukata.¹⁰

Nasuprot tome, kreditna djelatnost zadarskih pučana nije nakon 1409. doživjela nikakav prekid: ona se ravnomjerno nastavlja i pod mletačkom vlašću, jer su mletačke političke odluke protiv zadarskog puka bile mnogo blaže i nisu tako teško pogađale njegovu ekonomsku djelatnost, kao onu patricijata. Novčani iznosi koje pučani ulažu u societates i kolegancije mnogo su manji od iznosa koje ulaže patricijat: od 54 pučana-kreditora 43 su uložila u trgovinu ukupno 69.000 libara, što znači da je svaki u prosjeku uložio nešto preko 1600 libara, znatno manje od plemića (prosjek: 3750 libara). Ali, ni navedeni prosjek od 1600 libara nije realno mjerilo za kreditnu djelatnost pučana, jer oni ponajviše ulažu iznose između 100 i 500 libara, dok vrlo velike iznose ulaže samo brojčano mala skupina najimućnijih pučana. Podaci o trgovačkim društvima svjedoče o vrlo snažnoj imovinskoj diferencijaciji unutar zadarskog puka u tom razdoblju. Krupni trgovci (merčarij), kao na primjer: Krševan Lukin, Juraj Venture, Zanin Zorolijev, Grgur Mrganić, Ivan Jurmanić i Ivan Ostojin (svi su i zadarski građani — cives), ulažu u trgovačka društva iznose (1900, 1800, 1200, 1000 dukata) koji ne zaostaju za iznosima koje ulaže patricijat. Zbog toga je razumljivo da taj sloj bogatih trgovaca postaje u prvoj pol. XV st. jedan od

⁸ T. R a u k a r, Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, 7—8, Zagreb 1969/70, 35.

⁹ Isto, 71; Tabela I.

¹⁰ HAZ, SZN, J. de Trottis, B. I, F. II, fol. 97ro — 98vo, 3. III 1406.

nosilaca u procesu izdvajanja zasebnog staleža građana iz cjeline zadarskog puka (Grgur Mrganić bio je jedan od najuglednijih upravljača bratovštine sv. Jakova¹¹).

Iz rečenoga možemo zaključiti: 1) da je zadarski puk brojčano znatno više sudjelovao u kreditiranju trgovačkih društava, ali da je, s obzirom na visinu kapitala, važnost patricijata bila jednaka, ako ne i veća, i 2) da se po važnosti patricijatu približava samo skupina najimućnijih pučana-trgovaca.

Zadržao sam se nešto dulje na zadarskim trgovačkim društvima da bih pokazao kako se pri istraživanju ne smijemo oslanjati samo na objelodanjenu izvornu građu. Iz autorova teksta ne dobivamo cjelovitiju predodžbu o trgovačkim društvima u srednjovjekovnom Zadru, niti su zaključci o ulozi patricijata u njima sukladni izvornoj građi iz XIV i XV stoljeća.

2. U više radova, pa i u prilogu u ovom svesku HZ-a, F. je izložio svoje shvaćanje o dalmatinskoj srednjovjekovnoj komuni, o komunalnoj upravi i o ulozi patricijata u komunalnom sustavu. Usporedo s vrijednim rezultatima, do kojih je autor došao u toku istraživanja, u njegovim tekstovima ima zaključaka koji mi se ne čine ispravnima, pa bih o njima želio nešto reći.

U historiografiji je već odavno utvrđeno da je patricijat imao vodeću ulogu u komunalnoj upravi, pa prema tome i u gradu u cjelini. F. nastoji poći korak dalje i odgovoriti na pitanje: u čemu se sastojala ta premoć patricijata u srednjovjekovnoj dalmatinskoj komuni? Iako mu u zaslugu valja pripisati već i samo postavljanje problema, ipak se neki njegovi zaključci ne mogu potvrditi izvornim tekstovima.

F. ističe da se naziv »mercator« rijetko javlja u izvorima XIII—XIV st. i objašnjava to ulogom patricijata: ta se skupina u dalmatinskim gradovima »oblikovala u velikoj mjeri od trgovaca«, smatra on, ističući da je »zemljišno vlasništvo i posjedovanje kuća imalo sporednu važnost, dok je osnova bogaćenju patricijata, najpouzdaniji put da se uđe u njegov sastav, bila trgovina«. ¹² Zbog toga je, ističe on, »svaki bogati trgovac sve do prve trećine XIV st. kad je patricijat zatvorio svoje redove vanjskim elementima, postajao (ili nastojao postati) patricijem«, a naziv »mercator« zamjenjivao se nazivom »nobilis«. ¹³

Smatram da je F-ova identifikacija: mercator = nobilis u XIII—XIV st. odviše općenita i da ju autor nije do kraja objasnio, jer ovako iznesena sadrži više otvorenih pitanja. Autor je tu tezu sagrađio na činjenici da je patricijat imao istaknutu ulogu u srednjovjekovnoj trgovini dalmatinskih gradova i da je u tom razdoblju trgovac doista mogao postati plemićem. Sasvim je sigurno da uopće ne bi bilo potrebno iscrpnije raspravljati o toj tezi da se autor ograničio na konstataciju navedenih činjenica. F. je, međutim, identifikaciji mercator = nobilis oduzeo jedino moguće značenje jednog od puteva kojima se stvarao patricijat, pa ju je toliko uopćio da je stvorio zaključak da je dalmatinska komuna »udruženje trgovaca — patricija«, čime je, u stvari, trgovinu označio osnovnom gospodarskom djelatnošću dalmatinskog patricijata i glavnim kri-

¹¹ R. Jelić, Grgur Mrganić, Radovi Instituta JAZU u Zadru 6—7, Zagreb 1960, 498 i bilj. 75.

¹² M. M. Frejdenberg, Social connections and antagonisms in Dalmatian towns of the XV—XVI centuries, *Studia balcanica*, Sofija 1970, 118; Dalmatinskij gorod, 30.

¹³ Na istom mjestu.

terijem za njegovo oblikovanje. Na taj način je F. općenito poistovetio plemića s trgovcem, što za dalmatinski grad, smatram, ne može biti ispravno.

Izvan dvojbe je da u XIV st. naziv »nobilis« ponekad doista označava trgovca (mercator): krupni trgovac Juraj de Rosa u izvorima je uvijek samo »nobilis civis Jadre«, jer je upravo nobilitet bitna oznaka njegova društvena položaja, a ne trgovina, pa oznaka »mercator« vrlo rijetko stoji uz ime plemića.^{13a} Usprkos tome, smatram da to nije jedini razlog odsutnosti naziva »mercator« u izvorima XIII—XIV st., nego da su uzroci mnogo složeniji. U prvom redu moramo se osvrnuti na pitanje: tko se bavi trgovinom u dalmatinskom gradu u tom razdoblju? odnosno: što je trgovac po svom društvenom podrijetlu?

Podaci o trgovačkim odnosima u najstarijim sačuvanim notarskim spisima iz Zadra iz posljednje četvrtine XIII i prve četvrtine XIV st.¹⁴ pokazuju da trgovačka djelatnost nije u potpunosti vezana ni uz jedan društveni sloj: trguje svatko tko ima raspoloživa kapitala — trgovina, gotovo jednako kao i odnos prema zemljištu, povezuje različite slojeve zadarskog društva. Mislim da je to uzrok nepostojanju zasebna sloja trgovaca u tom razdoblju u Zadru, a i u drugim dalmatinskim gradovima. Dalmatinski grad tada još nije dosegao onaj stupanj gospodarskog razvitka kao u anžuvinskom razdoblju, koji nužno rađa poseban sloj ljudi koji se bave isključivo trgovinom. Profesionalnim trgovcima u Zadru smijemo u tom razdoblju smatrati samo skupinu stranaca, pretežno iz talijanskih gradova, koji su došli u Zadar isključivo trgovanja radi (uglavnom su habitatores, a ne cives),¹⁵ a samo izuzetno ponekog predstavnika patricijata.

Prema tome, odsutnost naziva »mercator« u izvornoj građi XIII—XIV st. može se samo dijelom objasniti poistovećivanjem trgovca s plemićem, a mnogo više stupnjem društveno-ekonomskog razvitka na kojem se dalmatinski grad u tom razdoblju nalazi. Zadarski notarski spisi iz XIII i početka XIV st. ne pružaju podlogu za općenitiji zaključak o zadarskom plemiću kao krupnom i izrazitom trgovcu, što više, oni pokazuju da, na primjer, tkaninama trguju i zadarski mesari Mihovil i Miša i to za prilično visok iznos od 320 libara.¹⁶ To pokazuje da još u početku XIV st. pojam »trgovac« nije sasvim određen, odnosno da je to i plemić i pučanin, ili, drugim riječima, da nijedan društveni sloj ne možemo smatrati izrazito trgovačkim.^{16a} Zbog toga F-ovu tezu: mercator = nobilis ne bih proširio u tezu: komuna = udruženje trgovaca - patricija, jer bi to značilo da smo trgovinu označili osnovnim zanimanjem najvećeg dijela

^{13a} Na primjer: Mihajlo de Fafoneis i Matej de Nassis koji 1318. trguju žitom su »cives Jadre« i »mercatores« (M. Zjajić-J. Stipišić, Spisi zadarskih bilježnika II, Zadar 1969; dalje: SZB II).

¹⁴ M. Zjajić, Spisi zadarskih bilježnika I, Zadar 1959 (dalje: SZB I); SZB II.

¹⁵ Oni se u tadašnjim izvorima jedini redovito i nazivaju trgovcima (mercator). Na primjer: 1303, Blasius Almerigni de Veneciis, mercator Iadere comorans (SZB II, 58); 1317, Alexander de Firmo, mercator Iadrensis (isto, 102) i drugi.

¹⁶ SZB II, 175.

^{16a} Na to je još g. 1951. s pravom upozorio M. Mirković u radu: O ekonomskim odnosima u Trogiru u XIII stoljeću, Historijski zbornik IV/1951. Analizirajući trogirске notarske knjige iz druge pol. XIII st. zaključio je »da u to vrijeme pojam trgovca kao posebne profesije još uvijek ne postoji«, odnosno da, nasuprot obrtnicima kao izdiferenciranim zanimanjima, »trgovac, mercator, negotiator kao pojam i profesija još ne postoji«, premda »postoje trgovina, trgovački dućan, trgovačka roba itd.« (44). Mislim da taj Mirkovićev zaključak koji nipošto nije samo terminološki i danas ima svoju punu vrijednost.

patricijata, nego bih je ograničio na zaključak da se patricijat jednim dijelom oblikovao od trgovaca (točnije: od osoba koje su se izrazitije bavile trgovačkom djelatnošću) i da je u trgovinu, kao ekonomski najснаžniji stalež, ulagao više kapitala nego drugi slojevi. Plemić je, dakle, dominirao u trgovačkoj djelatnosti dalmatinskog grada, ali ta činjenica ipak ne dopušta tako široko izjednačavanje plemića s trgovcem, jer je trgovina, promatramo li patricijat kao stalež u cjelini, bila samo jedna od djelatnosti kojima se on bavio.

3. U skladu s time, ne bih se složio s tvrdnjom da je posjedovanje zemljišta imalo sporednu važnost za patricijat. Analizirajući izvornu građu o gospodarско-društvenom razvitku Splita u XIV st. (Smičiklasov Diplomatički zbornik, notarski spisi iz 1360—61), M. Brandt je još g. 1955. istaknuo da u njoj nema podataka koji bi upućivali na zaključak da u Splitu u sredini XIV st. postoji »poseban stalež trgovaca«. Upozoravajući da se trgovinom bavi splitski patricijat, zaključuje da »te plemiće treba smatrati zemljoposjedničkom aristokracijom, koja s viškovima svojih prihoda vodi trgovačke poslove«. ^{16b} Iako moramo uzeti u obzir činjenicu da društveno-gospodarski odnosi nisu bili jednaki u svim dalmatinskim gradovima, ipak mislim da taj zaključak dobrim dijelom vrijedi i za zadarski patricijat: zadarski plemić u XIII, XIV i XV st. bavi se različitim ekonomskim djelatnostima, ali je zemljišni posjed ekonomska osnova njegove egzistencije i najtipičnije gospodarsko obilježje patricijata kao staleža. Pri tom valja imati na umu da se zemljoposjedništvo nužno isprepleće s trgovinom: vlasnik zemljišta u najmanju ruku prodaje višak pripadajuće mu rente. Plemić, dakle, stalno trguje, ali ga, ipak, ne možemo uvijek smatrati trgovcem. Kriterij za tu razliku jest: leži li izvor akumulacije kapitala preko trgovine u zemljišnom posjedu, u koji se stečeni kapital i vraća, odnosno kapital se upotrebljava za širenje zemljišnog posjeda, ili je izvor profita zasebna trgovačka djelatnost, a stečeni kapital služi razvijanju te trgovačke djelatnosti? Na prijelaz iz jednog kvaliteta u drugi utjecali su mnogi razlozi, u prvom redu opći političko-ekonomski uvjeti. Nije slučajno da se u Zadru tek u anžuvinskom razdoblju pojavljuje skupina plemića koje doista moramo smatrati trgovcima (Juraj de Rosa, Kosa de Begna, Petar de Nassis i neki drugi), čiji kapitali ne izviru iz zemljišnog posjeda, iako ga imaju, nego u prvom redu iz njihove izvanredno opsežne trgovačke djelatnosti.¹⁷ Prema tome, mislim da je F., postavljajući tvrdnju o odlučnoj važnosti trgovine za oblikovanje i djelatnost patricijata, bio dužan da najprije pokaže u čemu je M. Brandt pogriješio smatrajući splitski patricijat zemljoposjedničkom aristokracijom, a isto tako da utvrdi je li M. Mirković imao pravo kad je zaključio da u Trogiru u drugoj polovici XIII st. uopće ne postoje trgovci kao zaseban stalež.

Dakako, oba mišljenja o bitnim ekonomskim obilježjima patricijata u dalmatinskim gradovima složna su u zaključku da se patricijat bavio trgovinom — razlikuju se samo u ocjeni čemu valja dati prednost: trgovini ili zemljoposjedništvu? Potpuno je razumljivo da zaključak o zemljišnom posjedu kao ekonomskoj osnovi patricijata ne vrijedi podjednako za sve dalmatinske gradove, a niti za sve patricijske obitelji u pojedinom gradu. Tako je za neke

^{16b} Brandt, n. dj., 201—2.

¹⁷ Kosa de Begna, na primjer, prodaje Petru de Nassis 43 bale firentinske tkanine za 2150 dukata (HAZ, SZN. A. de Riuignano, B.I.F.I, fol. 92ro-^{vo}, 21. VIII 1384).

zadarske patricijske obitelji važnost zemljišnog posjeda bila veća, za neke manja, ali je broj zadarskih plemića koje možemo nazvati zemljoposjednicima bio veći od onih koje možemo smatrati trgovcima. Pri tome je vrlo važna činjenica da je i u takvih težnja za stjecanjem zemljišnog posjeda bila veoma jaka: i jedan Jakov Fanfogna, koji se ističe trgovinom u Zadru u prvoj polovici XIV st., nastoji steći što veći zemljišni posjed, pa 1318. kupuje 200 gonjaja zemljišta u selu Skril za 974 libre.^{17a}

Pri razmatranju o ekonomskim obilježjima djelatnosti patricijata valja imati na umu i to da se važnost zemljišnog posjeda za patricijat nije sastojala samo u posjedovanju velikih kompleksa zemljišta nego i u činjenici da je patricijat pretežno trgovao, osim u drugoj polovici XIV st., zemljišnim proizvodima — *zemljišni posjed je osnova trgovačke djelatnosti patricijata*. To se lijepo vidi iz najstarijih zadarskih notarskih spisa. Dokumenti iz g. 1289—90. ne pokazuju samo da uz patricijat trguju i zadarski pučani nego i to da patricijat redovito trguje proizvodima sa svojih posjeda: vinom, žitom, stokom i solju.¹⁸ Miha de Matafaris trgovac je stokom: kupuje 2000 grla sitne stoke i prodaje 150 grla.¹⁹ Samo iz jedne od 286 imbrevijatura koje je 1289—90. pisao notar Creste Tarallo vidi se da patricijat trguje i tkaninama, a ne samo zemljišnim proizvodima: Barte Grisogona de Mauro prima ad lucrandum 500 libara obvezujući se da s njima trguje »ad stationem meam draparie«. ²⁰ Notarski spisi iz 1317—18. pokazuju jednaku strukturu proizvoda kojima trguje patricijat.²¹

Zaključio bih na kraju: 1) u XIII—XIV st., a osobito u anžuviskom razdoblju, trgovina u dalmatinskom gradu nije bila usredotočena isključivo u rukama patricijata, premda je taj stalež u njoj imao vrlo istaknutu ulogu, 2) trgovina je bila samo jedan od ekonomskih čimbenika u procesu oblikovanja patricijata i 3) zemljišno vlasništvo je ekonomska osnova patricijata u tom razdoblju.²²

^{17a} SZB II, 143.

¹⁸ SZB I, 128.

¹⁹ Isto, 139, 196.

²⁰ Isto, 212.

²¹ SZB II, 131, 136, 150, 163, 169.

²² F-ovoj tezi o odlučnoj važnosti trgovine za oblikovanje patricijata protuslove i njegova vlastita ranija istraživanja. On je u opsežnoj radnji: »Patriciat dalmatinskih gorodov XII—XIV vv.« (Slavjanske issledovanja, Lenjingrad 1966, 10—62), nastojao utvrditi ekonomska obilježja zadarskog i trogirskog patricijata, pa je svojom zadaćom označio odgovor na pitanje: »što je bila ekonomska osnova oblikovanja patricijata — krupni zemljišni posjed ili tržišna djelatnost?« (12). Razumljivo je da se ovdje ne mogu iscrpnije osvrnuti na tu radnju i na autorov metodički postupak, ali je za naše pitanje važno to da autorovi zaključci o zadarskom patricijatu u navedenoj raspravi nisu u skladu s njegovom tezom o trgovini kao ekonomskoj osnovi patricijata. F. dijeli zadarski patricijat prema ekonomskoj djelatnosti u tri grupe i utvrđuje da veći dio patricijskih obitelji obilježava zemljišni posjed, dok, prema autoru, jedino onu skupinu koja se pojavljuje u drugoj polovici XIII st. (Begna, Fanfogna, Nassis, Varicassis) obilježava izrazita tržišna djelatnost (61—2). Ta podjela, iako je ponešto manjkava, pokazuje da F., postavljajući tezu o trgovini kao ekonomskoj osnovi patricijata, nije uzeo u obzir vlastite rezultate i zaključak da izrazita tržišna djelatnost obilježava *samo jedan dio* zadarskog patricijata, odnosno da je veći dio zadarskih obitelji temeljio svoju pripadnost patricijatu na ekonomskoj snazi koja je proizlazila iz zemljišnog posjeda. Taj nesklad uočljiviji je i zbog toga što F. u navedenoj radnji o dalmatinskom patricijatu s pravom zaključuje da je »posjedovanje zemljišta najpouzdaniji oblik vlasništva, najtrajnija imovna osnova

4. Moram istaći da izjednačavanje trgovca s plemićem ne smatram sasvim ispravnim i zbog toga jer je ta teza nužno dovela do druge, o pučaninu kao isključivo sitnom trgovcu, što se opet ne može sasvim prihvatiti. Budući da patricijat čvrsto drži trgovinu u svojim rukama, zaključuje F., novim društvenim slojevima koji »nastaju u sferi trgovine preostaje samo sitna trgovina s malim prihodima«. Nasuprot plemićima koji su bogati trgovci (mercatores), »nastaje sloj drugačijih trgovaca, poznatih pod nazivom merzarii, mercarii«, ali se broj tih »sitnih trgovaca postepeno povećava«: dok u Zadru u prvoj polovici XIV st. »na 12 mercatores dolazi 3 merzarii, u drugoj polovici tog stoljeća odnos se mijenja — 4 mercatores na 9 merzarii«. ²³ Taj zaključak, stvoren na razlici u nazivu: mercator — merçarius, čisto je terminološki i opravdan je samo dotle, dok određenom nazivu odgovara stvarni sadržaj. Prema F-u, broj sitnih trgovaca — merzarija povećava se u Zadru u drugoj polovici XIV st.: plemići su i dalje krupni trgovci (mercatores), ali se broj sitnih trgovaca iz redova pučana (merzarii) ipak postepeno povećava. Slijedeći svoju tezu da je bogati trgovac u Zadru mogao biti samo plemić, F. je nužno morao zaključiti da je pučanima, odnosno novim trgovcima, preostala samo sitna trgovina. S obzirom na razliku u značenju tih naziva, teoretska osnova postoji. Du Cange (Glossarium mediae et infimae latinitatis) doista razlikuje trgovca na veliko (mercator) od sitnog trgovca (mercenarius, mercerius), ali je valjalo utvrditi, postoji li ta razlika i u našem izvornom materijalu. Statuti dalmatinskih gradova (Dubrovnik, Split, Trogir) poznaju samo naziv »mercator«, dok jedino dubrovački »Liber omnium reformationum« razlikuje »mercator« od »mercarius«, ali se iz teksta ne vidi, u čemu se ta razlika sastoji. ²⁴ Naziv »merçarius« pojavljuje se u zadarskim dokumentima u prvoj pol. XIV st., ²⁵ ali dok bismo za to razdoblje i mogli zaključiti da je riječ o trgovcima koji posluju sa skromnijim kapitalima, građa iz posljednje četvrtine XIV i prve četvrtine XV st. jasno pokazuje da naziv »merçarius«, koji je u Zadru u tom razdoblju uobičajen, ne označava samo sitnog trgovca, nego trgovca uopće, a vrlo često upravo krupnog trgovca, koji u trgovinu ulaže golem kapital. Prema tome, u Zadru je bilo upravo obrnuto nego što F. pretpostavlja: u drugoj pol. XIV st. u Zadru je sve više bogatih trgovaca iz redova pučana, svi su oni »merçarii«, a posluju kapitalima koji su ravni onima patricijata (njihova imena već su dijelom spomenuta).

5. I navedeni primjer, način interpretacije naziva »merçarius«, pokazuje da autor ponekad premalo vodi računa o činjenici da je povijest srednjovjekovne trgovine u stvari istraživanje njezina *razvitka*: uočavanje promjena u njezinu

vladajućih obitelji grada« (62), iako smatra da »činjenica o nadmoći krupnih zemljoposjednika u gradskoj upravi ne dokazuje da je zemljišni posjed oduvijek prevladavao nego da su se novčani iznosi, stečeni u novčarskoj djelatnosti, trgovini, proizvodnji soli, vlasništvu nad kućama, najzad usmjeravali prema stjecanju nekretnina« (62). Ti zaključci, s kojima se gotovo u cjelini slažem, isključuju F-ovo općenito poistovećivanje plemića s trgovcem i tezu o komuni kao »udruženju trgovaca — patricija«.

²³ M. M. Frejdenberg, »Populares« srednjovjekovnog dalmatinskog goroda, Kalinjin 1971, 74.

²⁴ A. Solovjev, Liber omnium reformationum civitatis Ragusii, Pag. X, cap. III, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Odio treći, knj. VI, Beograd 1936, 58.

²⁵ Na primjer: T. Smičiklas, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije XI, Zagreb 1913, 6.

intenzitetu i objašnjavanje tih promjena. F. se toliko čvrsto drži svoje teze o plemiću kao krupnom trgovcu da ne opaža da se u drugoj pol. XIV st. (nakon Zadarskog mira) temeljito mijenjaju uvjeti za razvitak trgovine u dalmatinskim gradovima: nestaju prepreke koje je Venecija nametnula zadarskoj trgovini, jačaju gospodarske, u prvom redu trgovačke, veze s Italijom i balkanskim zaleđem — ako za ijedan period vrijedi zaključak o dalmatinskom gradu kao središtu posredničke trgovine, onda to vrijedi upravo za anžuvinsko razdoblje. Trgovački polet se osjetio i u drugim gradovima, ali je Zadar ipak bio središte ekonomskog procvata. Zadarski patricijat i dalje se uvelike bavi trgovinom. U tom razdoblju javljaju se krupni trgovci iz redova patricijata (Kosa de Begna, Juraj de Rosa), ali se tada stvara i skupina bogatih trgovaca-pučana. Njihovu pojavu omogućio je polet anžuvinskog razdoblja. Razumljivo je da se kapital trgovaca-pučana, uzmemo li stalež u cjelini, ne može ni u anžuvinskom razdoblju usporediti s kapitalom patricijata. Upravo zbog toga što je ekonomska podloga patricijata (zemljišni posjed) mnogo čvršća od one pučana, patricijat je i u drugoj pol. XIV st. premoćan u zadarskoj trgovini. Skupina bogatih trgovaca-pučana, pak, raspolaže velikim kapitalima koji su ravni onima najjačih patricijskih obitelji. Imovna snaga te skupine pučana postaje još jasnija ako joj dodamo i trgovce suknom (draperije). Prema tome, valja uzimati u obzir *razvitak naziva*: sadržaj pojedinih naziva postepeno se mijenja, oviseći o promjeni povijesnih uvjeta, pa sam termin, bez analize njegova sadržaja, ne može biti pouzdan temelj zaključivanju.²⁶

6. Iako je, dakle, F. postavio tezu, i to ne baš uvijek na temelju sasvim pouzdanih pretpostavki, o izrazitoj imovinskoj i društvenoj suprotnosti u trgovini dalmatinskih gradova u XIII—XIV st., ipak, kako sam već rekao, moramo smatrati zaslugom autorovu težnju da istraži u čemu se sastojala premoć patricijata u komunalnoj upravi. Budući da je trgovačka djelatnost bila usredotočena u rukama patricijata, a u gradovima nije, osim patricijata, postojao zaseban sloj trgovaca niti bilo kakva trgovačka organizacija, F. zaključuje da je »u gradu postojala samo jedna korporacija trgovaca i to ne trgovačka gilda, nego sustav komunalne uprave« — patricijat nije bio samo vladajući stalež, nego je uz pomoć komunalne uprave »prisvojio i sve trgovačke prihode — carine, poreze, zakupe«.²⁷ Budući da je F. time patricijat označio krajnje eksploatatorskim staležom na području trgovine, potpuno je razumljivo da je

²⁶ U posljednjoj četvrtini XIV st. u zadarskim notarskim spisima uobičajen je naziv »merçarius« za sve vrste trgovaca. Takva upotreba naziva »merçarius« zadržava se i u većem dijelu prve polovice XV st., i za krupne i za sitne trgovce. U navedenom razdoblju samo su strani trgovci i dalje »mercatores«, kao i u drugoj pol. XIII i prvoj pol. XIV st. (na primjer: Ciko Bartolli de Arimeno, mercator in Jadra; HAZ, SZN, T. de Prandino, B. V, F. VII, fol. 114^v, 17. XI 1437). Od sredine XV st. zadarski notari sve više zamjenjuju naziv »merçarius« nazivom »mercator«, pa taj naziv nakon 1450. postaje redovit. Međutim, što valja osobito istaknuti jest činjenica da ta promjena u nazivu ne označava nikakvu promjenu u društveno-gospodarskom položaju zadarskog trgovca: u dokumentima se ista osoba jednom naziva »merçarius«, a drugi put »mercator«. Tako je g. 1440. Pasin Julijana de Venturino »merzarius et ciuis Jadre« (HAZ, Datia et incantus ciuitatis Jadre et eius districtus, L. II/6, fol. 55^v), a 1445. »ciuis et mercator Jadre« (isto, L. II/7, fol. 66^v). I Franjo Ugrinić je g. 1452. »merçarius de Jadra« (isto, L. II/9, fol. 89^r), a već godinu dana kasnije: »mercator de Jadra« (isto, L. II/10, fol. 92^r).

²⁷ Frejdenberg, Dalmatinskij gorod, 30.

trgovce-pučane nazvao »neprivilegiranom« skupinom.²⁸ Zaključkom o prisvajanju trgovačkih poreza F. je dogradio vrlo dosljednu koncepciju o snažnom klasnom antagonizmu između patricijata i puka na području trgovine. Pitanje o društvenim i gospodarskim odnosima u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, općenito nedovoljno istraženo u hrvatskoj historiografiji, ima središnju važnost za istraživanje njihova razvitka, pa o tome valja nešto više reći.

Srednjovjekovni dalmatinski grad, bez dvojbe, moramo proučavati kao dio šireg evropskog razvitka, osobito u usporedbi s razvitkom gradova na Mediteranu, ali pri tom ne smijemo izgubiti iz vida stanovite posebnosti dalmatinskih gradova koji su u srednjem vijeku imali vlastiti razvojni tok. Te posebnosti se ne očituju samo u razvitku tih gradova kao cjeline (od Kotora i Dubrovnika do Raba), nego se i svaki od njih u nečemu odlikovao, pa i društveni odnosi pokazuju posebnosti u nekima od njih. Tako, na primjer, društveni odnosi u Zadru u XIV st. nisu bili ni izdaleka tako antagonistički kao u Trogiru u istom razdoblju. To zadaje teškoće u istraživanju tih pitanja, ali do njih dolazi i zbog oskudice izvorne građe, osobito za neke probleme. Pored toga valja spomenuti i često mehaničko preuzimanje već izrečenih mišljenja ili donošenje shematiziranih zaključaka, osobito o društvenim odnosima.

U historiografiji postoji iscrpna literatura o odnosima između plemića i pučana u dalmatinskim gradovima, ali su rijetki pokušaji da se istraži stvarni sadržaj tih suprotnosti. Za naše pitanje o odnosu pojedinih društvenih slojeva prema trgovini problem glasi: kako su gradska upravna struktura i odnosi između plemića i pučana utjecali na gospodarsku aktivnost pojedinih staleža? Ili, drugim riječima: u kakvim uvjetima se odvijala gospodarska djelatnost plemića i pučana?

Odgovori na ta pitanja, ukoliko su uopće postavljena kao problem, najčešće su shematski. Još nedavno je jedan povjesničar, raspravljajući o društvenim odnosima u srednjovjekovnom Trogiru, napisao: »Svojtatanje glavnih političkih funkcija u gradu bilo je popraćeno i borbom oko ekonomskih linija, jer je i tu ekonomika bila primarni faktor politike; nadređenost na području političke vlasti omogućivala je lakše i nesmetnije prigrabljivanje i gomilanje ekonomskih dobara«, zaključivši da je to bio »primarni movens za tu borbu između gradskog nobiliteta i pučana u Trogiru prvih decenija XIV vijeka«.²⁹ Na izgled je tu sve u redu. Teškoće nastaju kad pokušamo u izvorima pronaći potvrdu za taj povlašteni položaj patricijata na ekonomskom području. Dakako, gospodarske suprotnosti bez dvojbe su univerzalna pojava: one su postojale između različitih staleža, ali i unutar pojedinog staleža. Usprkos tome, suviše je nastojanje da se baš sve pojave u društvu svedu i objasne ekonomskim razlozima. Tako nastojanje zamagljuje stvarni razvitak grada i donosi osiromašenu i dosadnu predodžbu o životu u njemu. Ako smo postavili tezu da je politička premoć omogućavala patricijatu i ekonomsko bogaćenje, onda moramo zaključiti da je gradski puk bio prikraćen i da se njegova gospodarska djelatnost odvijala u bitno nepovoljnijim okolnostima. Je li takav zaključak opravdan? Nismo li tezom da je politička vlast omogućivala patricijatu bogaćenje zamijenili uzrok posljedicom? Mislim da ekonomska moć patricijata nije bila po-

²⁸ isti, *Social connections*, 118.

²⁹ F. Čulinović, *Trogiški statut i rad Ivana Lučića na njemu*, Zbornik Historijskog instituta JA 6, Zagreb 1969, 14–15.

sljedica političke vlasti u komuni, nego je bilo obrnuto: patricijat u dalmatinskim gradovima postaje zaseban stalež koji usredotočuje političku vlast u svojim rukama na temelju ekonomske moći.

Ovako izražen zaključak donekle je pojednostavnjen. Sigurno je da je politička vlast patricijata mogla imati za posljedicu i stanovite ekonomske probitke. Razumljivo je da je patricijat, usredotočivši vlast u svojim rukama, djelovao u prvom redu u interesu vlastita staleža, pa su u Velikom vijeću mogle biti donesene odluke koje su ekonomski pogodovale patricijatu (na primjer: zakup daća), ali one nisu mogle bitno utjecati na ekonomski položaj patricijata i puča. Smatram da je za proučavanje društvenih uvjeta gospodarske djelatnosti u dalmatinskim gradovima najvažnije da utvrdimo: gradski zakonodavni sustav, izražen u prvom redu u gradskom statutu, *podjednako je omogućavao ekonomsku djelatnost i plemićima i pučanima*. Gradski statuti ne sadrže gotovo nikakav trag ekonomskoj neravnopravnosti između plemića i pučana, pa se gradska gospodarska politika, izražena u statutarim odredbama, uvijek odnosila na sve slojeve stanovništva.³⁰ Nazivlje u dalmatinskim statutima, usprkos neujednačenosti i raznovrsnosti, jasno odražava načelnu ekonomsku izjednačenost svih stanovnika grada, a u stanovitom smislu i stanovnika gradskog distrikta. Kad statut upotrebljava pojam »civis«, onda se on odnosi i na plemiće (*nobiles cives*) i na pučane (*populares*) (na primjer: Stat. Trag., L. II, c. 34; Ref. I, c. 17 itd). Vrlo često statuti samo kažu: *quis, quilibet, aliquis, quicunque*, pa takav subjekt sadrži u sebi određeno pravo ili obaveze za sve slojeve stanovništva. Protezanje statutarnih odredaba na cjelokupno gradsko, pa i distriktualno, stanovništvo često je jasno izraženo formulacijom: »*civis, habitator vel districtualis*« (na primjer: Stat. Trag., Ref. I, c. 62).

Prema izloženome, glavni kriterij sudjelovanja u gradskom ekonomskom životu, osobito u trgovini, nije bio stupanj sudjelovanja u gradskoj upravi, nego mogućnost raspolaganja potrebnim kapitalima, a posjedovanje kapitala nije bilo izravna posljedica političke vlasti. Svakako, tom se zaključku može prigovoriti da je ponešto shematiziran, jer odviše kruto dijeli sferu političke vlasti od ekonomske djelatnosti, iako je među njima postojala međuovisnost, ali je takav zaključak neophodan da bi se upozorilo na neispravnost nastojanja da se sve pojave objašnjavaju samo ekonomskim razlozima. Razvojni tokovi u

³⁰ I. Beuc s pravom konstatira da se u zaderskom statutu »opseg pravne sposobnosti plemića i pučana, među koje su se ubrajali i distriktualci, nije razlikovao u privatnopravnim odnosima« (Statut zadarske komune iz 1305. godine, Rijeka 1954, 575). I ekonomska djelatnost gradskog i distriktualnog stanovništva spadala je u sferu privatnopravnih odnosa, pa se na nju nije protezala neravnopravnost pučana prema plemićima koja je postojala u javnopravnim odnosima. Komunalna uprava je, doduše, različitim odredbama regulirala gospodarsku djelatnost (trgovinu, obrte) na području grada ili distrikta, ali u takvim odredbama nema ni traga različitu položaju plemića i pučanina. Iznimka je, možda, odredba splitskog statuta iz god. 1325, na koju je upozorio M. Brandt (n. dj., 192—3) kojom je bilo određeno da na splitskom području nitko ne smije kupovati krupnu stoku od stranaca i Slavena bez suglasnosti najmanje dvojice članova jedne komisije koju je tvorilo 12 plemića (Statuta noua, c. VII, *Quod ementes animalia grossa a forensibus faciant fieri instrumenta in presencia nobilis*; Hanel, 238—9). Na temelju tog članka Brandt je zaključio da se u Splitu od dvadesetih godina XIV st. »može utvrditi povećanje kontrole plemstva nad trgovačkim poslovanjem« (n. dj., 192), ali, ipak, nije sigurno je li ta odredba, ako se u praksi i provodila, mogla ograničavati trgovačku djelatnost pučana.

srednjovjekovnom dalmatinskom gradu bili su složeniji i širi od kruto postavljena ekonomskog okvira. Daleko sam, dakako, i od pomisli da ustvrdim da je u gradovima postojao bilo kakav društveni sklad. Mi smo dobro obaviješteni o stalnom klasnom antagonizmu koji je, na podlozi sve izrazitije imovinske diferencijacije u XIV i XV st., ovladao svim društvenim slojevima. Ovdje, uostalom, i nije bilo riječi o ekonomskom položaju pojedinih društvenih slojeva, to je pitanje za sebe — namjera mi je bila samo da upozorim da politička neravnopravnost pučana u odnosu prema patricijatu nije neizbježno imala za posljedicu i ekonomsku neravnopravnost.

Razmatrajući društvenu strukturu dalmatinskoga grada, F. je također nastojao, kako sam već rekao, da utvrdi ekonomske osnove političkoj premoći patricijata. Na koji način objašnjava svoju tezu da je komuna »kao udruženje trgovaca-patricija« omogućila patricijatu prisvajanje trgovačkih carina i poreza? Polazna mu je točka dioba prihoda patricijata na one izvan i unutar gradskih zidina: izvan grada plemić je dobivao znatne prihode kao »feudalac-zemljoposjednik«, ali kao pripadnik gradskog staleža nužno je morao djelovati i u eksploataciji na području grada. Budući da je zakup kuća donosio malene prihode, a patricijat nije posjedovao radionice i dućane, preostale su samo trgovačke carine kao jedino znatnije gradsko vrelo prihoda patricijata.

Moram reći da se ne mogu suglasiti gotovo ni s jednom točkom navedene teze. U prvom redu, komunu nikako ne bih nazvao »udruženjem trgovaca-patricija«, dakle trgovačkim društvom koje je onemogućavalo stvaranje trgovačkih gildi, odnosno »samostalnih trgovačkih društava«. To mi se iz više razloga čini pretjeranim. Takva bi formulacija bila donekle opravdana da je komunalna uprava štitila isključivo trgovačke interese patricijata, a to tako nije bilo. O tome je već bilo riječi: statuti ne odražavaju samo interese patricijata! Uostalom, već je A. Cvitanić, analizirajući splitski statut, s pravom zaključio da se on »ispoljuje ne samo kao izraz volje vladajuće klase, već i kao ograničenje te volje društvenom stvarnošću«, odnosno njegova kodifikacija odražava i zahtjeve »jedne nove društvene klase, građanstva«.³¹ Taj Cvitanićev zaključak potpuno je ispravan: težnje patricijata, kao staleža, usprkos činjenici o političkoj premoći plemstva u dalmatinskoj komuni, u suprotnosti su s »društvenom stvarnošću« koja te težnje ograničava. Društveni i gospodarski uvjeti ne dopuštaju pretvaranje vlasti patricijata u izrazitu eksploatorsku oligarhiju (patricijat, uostalom, nije jedini nosilac gospodarske eksploatacije u gradu!).

Nepostojanje gildi u dalmatinskim gradovima ne bih objašnjavao trgovačkim monopolizmom patricijata, nego mnogo jednostavnije: *u društveno-gospodarskim uvjetima koji su postojali u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima gilde nisu bile uopće potrebne!* Postojanje gildi u zapadnoevropskim gradovima nužno pretpostavlja postojanje zasebne grupe trgovaca koja posjeduje i zasebna prava trgovanja, za razliku od drugih gradskih skupina, pa gilde štite upravo te povlastice. U dalmatinskim gradovima takve skupine nije bilo: trgovina nije bila povlastica samo jednog staleža, statuti nisu sprečavali trgovanje pučanima, ali ni distriktualcima i, ponekad uz posebne uvjete, strancima. Jednom riječju: svaki stanovnik grada, od patricija do naseljenika (habitor) i stranca (forensis), slobodno je trgovao na gradskom području, dakako, pri-

³¹ A. Cvitanić, Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine, Split 1964, 29.

državajući se nekih statutarnih odredaba koje je gradu nametala ekonomska nužda (zabrana uvoza stranog vina, izvoza žita i sl.). Kako je u takvim uvjetima mogla nastati gilda i kakva bi uopće bila njezina zadaća?

U F-ovoj analizi vrsta prihoda patricijata ima dosta neuvjerljivosti: čini mi se da su ti izvodi nastali samo zato da bi autoru omogućili zaključak o prisvajanju gradskih carina. Prema F-u, patricijat nije imao znatniji »gradski« izvor prihoda: »plemići gotovo i nemaju takav izvor prihoda kao što je zakup«. To nije sasvim točno. U Zadru je i patricijat u drugoj polovici XIV st. posjedovao dućane (stationes) i upravo je zakup dućana bio prilično obilno vrelo prihoda. Uzmimo za primjer patricijsku obitelj Rosa. God. 1384. Miha de Rosa daje u zakup trgovcu (merçarius) Jakovu Ivanovu jedan svoj dućan na gradskom trgu — iz ugovora se vidi da Miha na istom mjestu posjeduje više dućana — za godišnji zakup od 20 dukata.³² Dvadeset godina kasnije (1405) Mihin sin Juraj također daje u zakup trgovcu suknom (drapariju) Nikoli Mihajlovu jedan od dućana obitelji Rosa koji su se nalazili na gradskom trgu, uz godišnji zakup od 38 dukata.³³ Zakupni iznosi, osobito ovaj iz 1405, prilično su visoki: 38 dukata je otprilike vrijednost jednog ždrijeba zemlje! Prema tome, vlasništvo nad dućanima bilo je i za patricijat važan izvor prihoda, iako su dućani pretežno, a obrtničke radionice gotovo potpuno bile vlasništvo gradskog puka. Ovdje bih još nešto primijetio. Dioba ekonomske djelatnosti patricijata na onu »izvan« i »unutar« grada, na kojoj F. gradi zaključke, ne čini mi se neophodnom. Opseg djelatnosti najposlovnijih plemića (a i pučana!) bio je doista širok: profit se izvlačio gdje god se to moglo i malo je važno radi li se o »tržišnom profitu« ili o »eksploataciji sitnih proizvođača«. Jer patricij *djeluje u gradu* i tu je također, a ne samo na zemljišnom posjedu, izvor njegovih prihoda, bez obzira radi li se o trgovini, o zakupu daća ili o zakupu i prodaji nekretnina.

Autorov zaključak o prisvajanju gradskih carina od strane patricijata vrlo je poučan, jer pokazuje koliko je nepouzdana ako se pri istraživanju razvitka u dalmatinskim gradovima držimo unaprijed stvorene sheme. Svakako, teza o prisvajanju gradskih carina logično se nametnula F-u: ako je komuna samo korporacija trgovaca-patricija, a komuna ubire daće, onda je razumljivo da te daće ubire i prisvaja patricijat! U stvari, ovdje se radi o nesporazumu koji valja objasniti.

Da bismo to uradili valja se osvrnuti na način zakupljivanja gradskih poreza. Komuna, kao nosilac oporezovanja, gotovo nikad (izuzetak su daće na sol) ne ubire izravno daće i carine nego ih daje u zakup. Zakupnik se obvezuje komuni da će joj u određenim rokovima isplatiti iznos daće, postignut na dražbi (incantus). U ugovorenu razdoblju (obično je to jedna godina) zakupnik ubire od obveznika daću, a komuna nakon isteka tog razdoblja dobiva ugovoreni iznos poreza. Čitav rizik preuzima zakupnik: on može u toku tog razdoblja ubrati više poreza od ugovorena iznosa ili *manje*, ali komuni mora isplatiti ugovoreni iznos. Prema tome, *individualna dobit* zakupnika sastoji se u razlici između ugovorena i stvarno ubrana iznosa, a sam porez pripada komuni.

U radnji o gradskom poreznom sustavu u XIV st. pozabavio sam se pitanjem o društvenoj strukturi zakupnika, nastojeći odgovoriti na pitanje: kojoj

³² HAZ, SZN, A. de Riuignano, B. I, F. I, fol. 27ro, 12. V 1384.

³³ HAZ, SZN, J. de Trottis, B. I, F. I/2, fol. 143vo—144ro, 31. VIII 1405.

skupini pripada individualna dobit pri zakupu³⁴ Nisam, dakle, istraživao kome pripada daća u cjelini, njezin temeljni iznos, jer to nije potrebno — daća pripada komuni — nego sam mislio na individualnu dobit, pa sam zaključio da ta dobit pretežno pripada patricijatu. Vrlo je složeno pitanje: kolika je bila visina te dobiti, jer su na nju utjecali najrazličitiji, politički i gospodarski, čimbenici. Sigurno je da su krupnije daće (na stoku ili vino) omogućavale veću dobit, ali su isto tako u sebi sadržavale i opasnost većega gubitka. Dovoljna je bila nerodna godina, slaba proizvodnja vina, pa da zbog smanjene prodaje zakupnik daće na vino ne sabere niti ugovoren iznos. Zakup zemljišnih posjeda donosio je najsigurniju dobit, pa je potpuno razumljivo da je komunalno zemljište redovito patricijat uzimao u zakup.³⁵ Iz XV st. sačuvalo se mnoštvo podataka o zadarskim zakupnicima daća koji se žale na teške prilike (od druge trećine XV st. turski napadi!) i nemogućnost da uberu daću, pa ta građa omogućava detaljnije istraživanje tehnike zakupa i visine profita. Navest ću, kao ilustraciju, primjer Jakova iz Bolonje, jednu od najzanimljivijih figura među zadarskim zakupnicima daća u prvoj pol. XV stoljeća. Uživajući podršku mletačke vlade, Jakov iz Bolonje je između 1430. i 1440. sustavno, iz godine u godinu, zakupljivao sve najvažnije daće u Zadru. Ipak, njegovo poslovanje nije bilo osobito uspješno, pa je zapao u velike dugove prema mletačkoj komori. Iz jedne dukale (potkraj 1441) vidi se da duguje komori golemu svotu od 20.000 libara.³⁶ Mletačka vlada je i dalje bila susretljiva prema njemu, davala mu je različite olakšice, ali, ipak, kad je Jakov iz Bolonje umro (u srpnju 1447), njegovi dugovi bili su golemi i komora nikako nije uspijevala naplatiti ugovorene iznose zakupljenih poreza. U dukali od 22. XII 1449. ističe se da Jakovljevi dug iznosi gotovo fantastičnu svotu od 30.000 libara, od koje su njegovi jamci dužni platiti komori 21.000 libara!³⁷ Iako je takav dug nesumnjivo bio posljedica nemarnosti zadarske komore i naklonosti vlade, ipak svjedoči o rizičnom položaju zakupnika daća, osobito u XV stoljeću. Mislim da ne griješim ako pretpostavim da je položaj zakupnika daća bio mnogo bolji i sigurniji u anžuviskom razdoblju (osobito do sredine 80-tih godina), nego u nemirnom XV stoljeću.

Ali, dok se čini da nema razlike u mom i F-ovu gledanju na netom izloženo, dotle se nikako ne bih mogao složiti s autorovom tezom da patricijat »ne iskorištava trgovinu samo individualno, nego također i *in corpore*, konsolidirano, istupajući ujedinjen u gradsku komunu, jer porezi najčešće ulaze u gradsku blagajnu, tj. na raspolaganje patricijatu«. Moram priznati da mi nije sasvim jasno kako F. u stvari zamišlja to prisvajanje gradskih poreza. Patricijat, kao zakupnik daća, postizava dobit od zakupa, ali porez pripada komuni. Upravljanje, vlast u komuni jest u rukama patricijata, ali bi bilo odviše pretjerano kad bismo ustvrdili da komuna služi samo interesima patricijata. Mi ne smijemo činjenicu o političkoj premoći patricijata u komuni tako uopćiti da ustvrdimo kako je komuna samo »trgovačka korporacija patricijata«. Djelatnost komune bila je znatno šira. Komunalnu upravu tvore plemići, ali komuna je predstavnik grada i gradskog teritorija u cjelini. Uz pojam *communitas*, koji, shvaćen kao upravno tijelo (to nije jedino značenje tog pojma!),

³⁴ T. Raukar, Prilog poznavanju sistema prihoda dalmatinskih gradova u XIV stoljeću, HZ XXI—XXII, 1968—69, 367—68.

³⁵ Isto, 366—67.

³⁶ HAZ, Dukale i terminacije I, fol. 80vo, 30. XII 1441.

³⁷ Isto, fol. 109ro, 22. XII 1449.

ako baš želimo, možemo izjednačiti s patricijatom, postoji i pojam *civitas* koji označava grad u cjelini, dakle i cjelokupno stanovništvo u njemu, a ne samo patricijat. U skladu s tim i gradski porezi ne služe samo patricijatu nego gradu u cjelini, pa i gradskom distriktu, bez obzira što ih prikuplja komunalna uprava, sastavljena od plemića.

Mislím da to ne bi trebalo biti sporno. Strukturu gradskih prihoda i rashoda dobro poznajemo. Rashodi su se sastojali od uobičajenih troškova od kojih su najvažniji: plaće općinskih činovnika i kneza, utvrđivanje i sigurnost grada, različiti građevinski radovi, poslanstva, održavanje gradske galije, vojnih odreda i slično. Svi ti rashodi ne nastaju samo zbog patricijata nego zbog čitava grada. Budući da se rashodi pokrivaju u prvom redu gradskim porezima, kako možemo ustvrditi da poreze prisvaja patricijat!? Sasvim je sigurno da to nije potrebno dokazivati. Upozoravam na pristupačan i izvanredno zanimljiv popis prihoda i rashoda rapske komune iz g. 1334—35,³⁸ a i G. Novak navodi rashode splitske komune iz 1345—46.³⁹ Dodao bih jedino da su obrambeni troškovi tvorili velik dio rashoda i da su se pokrivali upravo iz trgovačkih daća. Evo samo jednog primjera. God. 1366. (15. VII) zadarsko Veliko vijeće bira Ivana Varikašu svojim poslanikom senjskoj kneginji Elizabeti sa zadaćom da od nje, u ime zadarske komune, posudi 400 florena »*pro operibus castris sancti Michaelis et jactus portus perficiendis*«. Vijeće je ovlastilo poslanika da u ime zajma označi kao zalag »*omnia bona comunis Jadre*«, a kao izvor vraćanja duga 400 florena »*de dacio vini tabernarum presentis anni*«. ⁴⁰ Popravci tvrđave sv. Mihajla, sastavni dio obrambenog sustava Zadra, očito nisu bili korisni samo zadarskom patricijatu, nego čitavu gradu i gradskom distriktu, a komuna je novčana sredstva za njih crpila upravo iz zakupa daće na vino za g. 1366.

7. Posebno zanimljivo, gotovo neistraženo, pitanje jest: koliko su interesi patricijata utjecali na porezni sustav dalmatinske općine? Izvorne građe za to pitanje ima malo — jedini je izuzetak građa o daćama na sol. Sustav daća na sol, o čemu sam već nešto rekao,⁴¹ vrlo je poučan zbog toga jer je u trgovini solju dominirao patricijat, pa je visina daće izravno zadirala u interese patricijata. U drugoj pol. XIV st. zadarska komuna zastupa, nasuprot anžuvinskoj državnoj vlasti, gradske gospodarske interese, u prvom redu interese patricijata. U travnju 1374. zadarsko Veliko vijeće naređuje svojim poslanicima da od kralja Ludovika zahtijevaju smanjivanje daće na sol od 10 na 5 florena, uz obrazloženje da 1 centenarij soli vrijedi samo 5 florena, pa se zbog takva odnosa između cijene i daće na sol više ne isplati rad na solanama.⁴² Za nas je važno da utvrdimo težnju zadarske komune za manjom izvoznom daćom — visoka tracta otežavala je izvoz soli. Teoretski uzevši, zadarskom patricijatu bi najviše pogodovala vrlo niska izvozna carina ili čak njezino ukidanje. Pa ipak, na samom početku XV st., kad je zadarska komuna preuzela ubiranje izvozne daće na sol, carina je doduše smanjena na visinu od oko 5 dukata, umjesto dotadašnjih 10 dukata za 1 centenarij soli, ali nije još više smanjena

³⁸ S. Ljubčić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike V, MSHSM 5, Zagreb 1875, 229—70.

³⁹ Novak, n. dj. I, 462—64.

⁴⁰ HAZ, SZN, P. Perenćanus, B. I/3, fol. 16vo—17ro, 15. VII 1366.

⁴¹ Raukar, Zadarska trgovina solju.

⁴² I. Lucius, Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù, Venecija 1673, 301.

ili čak ukinuta.⁴³ Prema tome, i Veliko vijeće (organ patricijata) zadržava dosta visoku izvoznu carinu, pa to upućuje na zaključak da se komunalna porezna politika nije uvijek ravnala prema interesima patricijata: komunalnu politiku ne možemo uvijek i posve mehanički izjednačiti s interesima patricijata. Ili drugim riječima: interesi patricijata, izraženi u politici komune, bili su ograničeni interesima grada kao cjeline. Zadarska komuna zahtijeva od Ludovika (1374) i od Ladislava Napuljskog (1403) snižavanje izvozne daće na sol od 10 na 5 dukata i do stanovite mjere slijedi interes patricijata, ali se ni ona sama ne odriče daće od 5 dukata, što je vrlo lako objasniti: komunalna uprava se ne može odreći tako važna izvora prihoda kao što je izvozna carina na sol, ako želi prikupiti novčana sredstva, tako neophodna za obranu grada u vrlo nesigurnim prilikama na početku XV stoljeća. Zaključio bih da komuna jest organ patricijata, ali da je ona istodobno i predstavnik gradske cjeline, a da ta činjenica ograničava njezino plemićko obilježje.

F-ova istraživanja o društvenim uvjetima za razvitak trgovine u dalmatinskim gradovima vode zaključku o vrlo zaoštrenim odnosima u njima, osobito između plemića i pučana. Jer, ako je patricijat nosilac tako izrazite eksploatacije da, utvrđen u svojoj staleškoj korporaciji — komuni, prisvaja i sve trgovačke poreze i da ekonomski jača čak i oporezovanjem sitne trgovine kojom se bave pučani, onda gradski puk nije samo politički nego i gospodarski neravno-pravan: njegova trgovačka djelatnost izravno služi interesima patricijata. Takvi odnosi u dalmatinskom gradu nužno pretpostavljaju vrlo oštro izražene suprotnosti između ta dva staleža, stalne sukobe s izrazitim ekonomskim ciljevima koji se isprepleću sa sukobom oko političke vlasti. Pa ipak, usprkos antagonizmu između plemstva i puka, dalmatinski grad, osobito ekonomski razvijeniji, ne poznaje tako jako zaoštrene društvene odnose. Iako je svojim zaključcima stvorio predodžbu o žestokoj klasnoj borbi, F. ipak uviđa da društveni odnosi nisu bili toliko antagonistični, pa zbog toga nastoji da utvrdi uzroke ublažavanja društvenih suprotnosti u gradovima. Jedan od uzroka bilo je, prema autoru, nepostojanje izravnih poreza u njima. Do tog uvjerenja dolazi osobito zato, jer u popisu prihoda (Split, 1345—46) ne nalazi izravne poreze niti u popisu općinskih službenika pobirače tih poreza. Slažem se s osnovnim F-ovim zaključkom da patricijat nije izravnim porezima iskorištavao gradsko stanovništvo i da izravni porezi nisu bili uzrok antagonizmu između plemića i pučana, ali ne i s tvrdnjom da takvi porezi nisu uopće postojali: njihovo postojanje je izvan dvojbe, o njima je sačuvano mnogo podataka — može se jedino raspravljati o značenju tih poreza.

8. F-ova polazna točka je tvrdnja da »financijska terminologija nijednog grada ne poznaje ustaljeni pojam koji bi makar izdaleka podsjećao na neposredni porez«. Je li to točno? U splitskom statutu se, na primjer, određuje da su svi stranci (forenses), koji borave u Splitu duže od pola godine, dužni »facere omnes factiones, custodias et soluere collecta(s) sicut ceteri ciues faciunt Spalatenses, tam de denarijs, quam de bonis mobilibus et immobilibus, que habebunt in ciuitate Spalati et eius districtu«.⁴⁴ Taj tekst, unesen u statut 28.

⁴³ Raukar, Zadarska trgovina solju, 46.

⁴⁴ J. Hanel, Statuta et leges civitatis Spalati, MHJSM II, Zagreb 1878, 239 (Statuta noua, cap. VIII, Quod forenses, qui steterint in Spalato ultra medium annum, faciant factiones).

II 1338, tako je jasan i iscrpan da uopće nema mjesta sumnji o postojanju izravnih poreza u Splitu u sredini XIV stoljeća. Statut, štoviše, jasno kaže da građani i stranci plaćaju porez na novac i na drugu pokretnu i nepokretnu imovinu u gradu i distriktu. Mislim da jasnijeg objašnjenja ne može uopće biti.^{44a} Već sam jednom upozorio da je Z. Herkov sabrao gotovo sve podatke o izravnim

^{44a} Iako je sačuvano vrlo malo podataka o izravnim porezima, ipak mislim da se s mnogo sigurnosti može ustvrditi da su se u Splitu takvi porezi plaćali u čitavu srednjovjekovnu razdoblju. Zanimljivo je da splitski statut izravno uopće ne određuje obveze splitskih građana na plaćanje poreza, a pogotovo ne način plaćanja i visinu poreza. Na isti način, statut ne sadrži odredbu o obvezi različitih oblika osobnog rada za građane (factiones). O tim obvezama splitski statut govori tek u vezi sa strancima (forenses). U šestoj knjizi statuta (cap. I, De forensibus uolentibus facere se ciues Spalati) utvrđuje se postupak za stjecanje splitskog građanskog prava i ističe da stranac, kad postaje građaninom, »gaudeat et gaudere debeat beneficijs et honoribus ciuitatis predictę«, ali isto tako »debeat subire et facere onera et obsequia realia et personalia tempore pacis et tempore guerre. sicut alij ciues dictę ciuitatis« (Hanel, n. dj., 209). Statut je tim člankom utvrdio načelnu jednakost u pravima i obvezama prema komuni između splitskih građana i stranaca koji su dobili građansko pravo. Nešto kasnije (1338) u Statuta noua unesena je ranije navedena odredba da su i oni stranci koji borave u Splitu više od pola godine dužni vršiti »factiones« i plaćati »collectas«, što je značilo pooštavanje stava komune prema strancima. Teško je pouzdano odgovoriti na pitanje zbog čega statut ne određuje izravno i obveze građana, a ne samo neizravno kad govori o obvezama stranaca. Možda bi se moglo pretpostaviti da su te dužnosti građana prema komuni, pa i obveza o plaćanju izravnih poreza, bile tako dobro poznate da ih i nije bilo neophodno unositi u statut, dok je, naprotiv, bilo potrebno odrediti položaj i obveze stranaca u Splitu, čemu, uostalom, svi dalmatinski srednjovjekovni gradski statuti poklanjaju izuzetnu pažnju. U trenutku sastavljanja statuta (1312) u Splitu su takve obveze po svoj prilici bile već vrlo dugo u važnosti. Splitski arhidjakon Toma svjedoči da su i u XIII st. splitski građani, barem u izuzetnim prilikama, plaćali izravni porez. Govoreći o uvođenju novog načina uprave u Splitu (regimen Latinorum), Toma ističe da je potestat Gargan de Arscindis sredio gradske financije i kaže: »Facta est autem tunc collatio inter ciues, et peracta taxatione omnium bonorum mobilium et immobilium, soluit unusquisque de centenario tria; fuitque summa totius collecte quasi quatuor millium ypperperorum. Ex hac pecunie collatione expedita sunt debita communitatis et redempta fuerunt uasa aurea et argentea, que de thesauris ecclesie suscepta a longo fuerant tempore pignorata« (F. Rački, Thomas archidiaconus, Historia salo-nitana, MSHSM 26, Zagreb 1894, 122—23). Gargan je, dakle, splitskim građanima nametnuo pravi izravni porez (collecta) u visini od 3% na vrijednost pokretne i nepokretne imovine, čime je isplatio općinske dugove, pa je u toj Garganovoj odluci sadržan sav smisao izravnih poreza. Način plaćanja (na vrijednost pokretne i nepokretne imovine), pak, točno se poklapa s odredbom splitskog statuta iz g. 1338. To upućuje na zaključak da je u Splitu u XIII i XIV st., a vjerojatno i prije, sustav izravnih poreza bio ustaljen i da se ta vrst poreza kontinuirano pobirala, dakako, u izuzetnim prilikama kad komuna nije imala dovoljno novca iz redovitih prihoda da pokrije izvanredne troškove (takvi troškovi podmirivali su se i općinskim zajmovima). »Libri consiliorum« iz g. 1357. spominju jedan takav primjer. Očekujući dolazak kralja Ludovika u Split, Vijeće povjerenika bira 8. XII 1357. posebnu komisiju od 4 plemića sa zadaćom da oporezuju građane razmjerno prema njihovoj imovini i to do iznosa od 500 dukata, čime bi se podmirili troškovi kraljeva dolaska (per tassare in porporzione il paese fino a 500 ducati d'oro per le onoranze al Re nella sua venuta a Spalato; G. Alacevich, Il Regimento di Ser Gentile Podestà di Spalato a. 1357—1358, Bullettino di archeologia e storia dalmata XIV/1891, 141). Da je porez doista i sakupljan dokazuje odredba Vijeća od 27. II 1358. kojom je utvrđena novčana kazna od 2 solda na jednu libru za sve one koji dotada nisu platili razrezani porez (isto, 157).

porezima u dalmatinskim gradovima.⁴⁵ Iako Herkov, začudo, ne navodi najzanimljiviji, netom citirani, podatak iz splitskog statuta, ipak njegova obilna građa o neposrednim porezima jasno svjedoči da je ta vrsta poreza bila u upotrebi gotovo u svim dalmatinskim gradovima. Takav porez nalazimo i u Dubrovniku, Korčuli, Hvaru, Braču, Rabu, spominje se u trogirskom statutu,⁴⁶ pa mi doista nije jasno kako je F. mogao doći do zaključka da izravni, neposredni porezi nisu u dalmatinskim gradovima postojali. Posve je drugi problem: koliki je bio iznos tih poreza i na kakav su se način plaćali? Odgovor na to pitanje vrlo je težak, a razloga za to ima više. Na najvažniji uzrok upozorava Herkov ističući da se »neposredni porezi ne mogu općenito smatrati redovitim izvorom gradskih prihoda« i da se oni »obično nameću samo od slučaja do slučaja s posebnom namjenom.«⁴⁷ Budući da su izravni porezi bili *izvanredni*, a ne redovni prihodi, nisu se ni unosili u popis redovitih prihoda komune. Zbog toga je posve prirodno da ih F. nije ni mogao naći u popisu prihoda splitske komune iz 1345—46. To je istodobno i razlog što statuti iscrpnije ne navode način prikupljanja izravnih poreza. Odluke o pobiranju i namjeni tih poreza donosila su vijeća u dalmatinskim gradovima kad bi se javila potreba za nekim izvanrednim rashodom. Tada bi se imenovali i pobirači za izglasani porez. Dakako, ni oni nisu bili redoviti općinski službenici, nego izuzetno ovlaštene osobe, pa je posve razumljivo što se nisu unosili u popise redovitih općinskih činovnika. Sasvim je sigurno da bismo mnogo više znali o izravnim porezima kad bi bili sačuvani zapisnici s odlukama vijeća dalmatinskih gradova; budući da su sačuvani tek njihovi fragmenti, ne postoji način za podrobnije istraživanje tih poreza. Tekstovi gotovo redovito govore o *plaćanju* takvih poreza, ali način njihova naplaćivanja nije poznat. Isto tako ne znamo, nisu li se oni možda ponekad zamjenjivali naturalnim podavanjima. Po svom obilježju, naturalna podavanja, na koja su bili obvezni stanovnici gradskih distrikata, vrlo su srodna izravnim porezima. God. 1374. zadarsko Veliko vijeće donosi odluku da su svaka dva seljaka dužna donijeti po jednu kokošku i 4 jaja »pro faciendo dono domino duci«, dakle Karlu Dračkom.⁴⁸ Ništa podrobnije ne znamo ni o tim podavanjima: i ona su se nametala samo od vremena do vremena, uvijek nakon specijalne odluke gradskog vijeća, pa kao ni izravni (novčani) porezi nisu bila iskazana u popisu komunalnih prihoda.

Mislim da na temelju izloženoga ne može biti nikakve dvojbe u postojanje izravnih poreza. Na isti način, potpuno je sigurno — i u tome F. ima pravo — da izravni porezi nisu bili sredstvo eksploatacije od strane patricijata. U prvom redu, iznosi tih poreza bili su, po svoj prilici, ograničeni: ne samo da su se raspisivali tek od vremena do vremena nego je i iznos poreza koji je građanina obvezivao bio malen. Već i po tome izravni porezi nisu mogli biti znatnije sredstvo za iskorištavanje pučana od strane patricijata. Na to je utjecao još

⁴⁵ Raukar, Prilog poznavanju, 344.

⁴⁶ U glavi 49. treće knjige trogirskog statuta kaže se »quod omnes villani, qui auxilium sicut a communi Tragurij, debeant soluere dacia et collectas communi predicto, sicut solvunt alij Tragurini« (I. Stroh al, Statut i reformacije grada Trogira, MHJSM 10, Zagreb 1915, 120).

⁴⁷ Herkov, n. dj., I, 190.

⁴⁸ Lucius, n. dj., 302.

jedan mnogo važniji činilac: podaci o izravnim porezima u dalmatinskim statutima dokazuju da su takvi porezi *opterećivali sve građane, a ne samo gradski puk*. U navedenom odlomku iz splitskog statuta jasno se kaže da stranci moraju vršiti dužnosti i plaćati porez »sicut ceteri ciues faciunt Spalatenses«, dakle, svi ostali građani Splita, a ne samo dio gradskog stanovništva.⁴⁹ To potvrđuje i citirani odlomak iz trogirskog statuta: distriktualci plaćaju daće i poreze »sicut solvunt alij Tragurini«.⁵⁰ U korčulanskom statutu se, pak, izričito spominje »*collecta generalis*«, dakle, opći porez koji su morali platiti svi stanovnici komune.⁵¹

Prema tome, u statutima nema ni traga odredbi da izravne poreze plaća samo dio stanovništva, tj. pučani, a da su plemići toga oslobođeni. Zbog toga izravni porezi u dalmatinskim gradovima u XIV st. nisu mogli postati sredstvo eksploatacije. U skladu s time, F-ov zaključak da je nepostojanje izravnih poreza vodilo ublažavanju klasnog antagonizma između plemića i pučana postaje suvišan — točno je da ti porezi nisu bili sredstvo eksploatacije, ali ne zbog toga što ne bi uopće postojali, nego zbog toga što njihova obilježja takvu eksploataciju nisu omogućavala.⁵²

Nasuprot tezi o izravnim porezima, kao uzroku ublažavanja društvenih suprotnosti u gradovima, mnogo je uvjerljiviji drugi razlog koji autor navodi: antagonizam grada prema vanjskom svijetu (zaleđe, Venecija).⁵³ Potreba obrane protiv vanjskog neprijatelja doista je jedan od činilaca koji su tvorili *jedinstvo interesa* u dalmatinskom gradu. Razvitak društvenih odnosa u dalmatinskom gradu u srednjem vijeku i sastojao se u *stalnom isprepletanju suprotnosti i jedinstva u interesima različitih slojeva njegova društva*. Pojava vanjskog neprijatelja i nužnost obrane utjecali su na jedinstvo interesa, dok su ekonomski razlozi mogli biti uzrok suprotnosti, ali isto tako i jedinstva gradskih interesa.

⁴⁹ V. bilj. 44.

⁵⁰ V. bilj. 46.

⁵¹ J. Hanel, Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae, MHJSM I, Zagreb 1877, 163 (dukala dužda Franciscusa Foscarija od 20. III 1442). Ta dukala najbolje pokazuje da je »*collecta*« izvanredni i neredoviti porez, jer dužd određuje da se opći porez ubire samo u slučaju ako prihodi od carina neće biti dovoljni za plaću knezu (quod fiat collecta generalis pro supplemento salarij iuxta solitum, aliter uero non ullo modo).

⁵² To, ipak, ne znači da patricijat nije pokušavao da općinske prihode (redovite i izvanredne) upotrijebi na vlastitu korist, na primjer, u XV st. za troškove staleških, plemićkih poslanika koji su odlazili duždu u Veneciju. Ipak, baš takvi pokušaji patricijata i pučki otpor pokazuju da sustav općinskih prihoda nije mogao postati sredstvo iskorištavanja pučana od strane plemića. Način ubiranja izravnih poreza (*collecta*) bio je točno određen, pa su pokušaji patricijata da zloupotrebi tu vrstu poreza i opteretiti puk nailazili na odlučan otpor. U tom pogledu je osobito zanimljiv navedeni primjer Korčule. Dukalom od 20. III 1442. određeno je, kako smo vidjeli, da se »*collecta generalis*« smije ubirati od plemića i pučana samo ako nema dovoljno novaca za plaću knezu. Čini se da je korčulanski patricijat pokušao izigrati tu odredbu, pa je komuna ubirala *collectu* od pučana, iako je bilo dovoljno novca za kneževu plaću. Zbog toga su predstavnici korčulanskih pučana u Veneciji prosvjedovali protiv plemića, pa je dužd Franciscus Foscari novom dukalom od 1. VII 1444. još jednom potvrdio odredbu dukale od 20. III 1442. (Hanel, isto, 168—69).

⁵³ Frejdenberg, »Populares«, 97.

Društveni i politički sukobi unutar grada i nisu drugo do poremećaj u stano-
vitoj »ravnoteži« između suprotnosti i nužnosti jedinstva.

*

I na kraju, želim se osvrnuti na F-ove izravne prigovore mojoj ocjeni, osobito na mišljenje o trgovini vinom i stokom.

Diskusija u prošlom i u ovom svesku HZ-a o trgovini vinom u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima i iznesena mišljenja oko toga još jednom me uvjeravaju da je naše poznavanje čitava procesa između proizvodnje i potrošnje vina prilično skromno i da će to tek biti zadatak budućih istraživanja. Zbog toga bih ovdje dodao samo neke napomene, ne pokušavajući da iscrpnije razmotrim najvažnija pitanja: odnos između lokalne potrošnje i izvoza vina, te ekonomski odnos pojedinih društvenih slojeva prema proizvodnji-potrošnji vina.

Nasuprot F-ovu mišljenju da je patricijat bio gospodarski nezainteresiran u trgovini vinom,⁵⁴ upozorio sam u ocjeni da je i patricijat bio važan činilac u trgovini vinom (HZ, XXI—XXII, 603). F. objektivno ističe da prihvaća moje napomene o društvenoj strukturi trgovaca vinom, ali ipak ističe da nisam opovrgao njegovu tezu da je »mnogo više briga negoli trgovina vinom zadavala gradskim vlastima trgovina stokom i mesom za koju im nikad nije popuštala pažnja«. Na osnovu čega to zaključuje? F. smatra da ne postoje takve odredbe o trgovini vinom, kao što su, na primjer, splitske odredbe o zakupu datium becharie iz g. 1357.⁵⁵ Mislim, ipak, da takav »količinski« kriterij ne može odraziti i stupanj zanimanja komune za pojedine oblike trgovine. Evo razloga: 1) opseg tekstova s odredbama o pojedinim vrstama trgovine ne možemo uzeti kao kriterij zbog toga jer ionako poznajemo samo malen broj takvih tekstova; kad bismo se oslonili na takav kriterij, vrlo jednostavno bismo zaključili, na primjer, da trgovina stokom uopće nije bila važna za Zadar, nasuprot Splitu, jer nisu sačuvane nikakve zadarske odredbe o zakupu datium becharie u XIV st., niti zadarski statut o tome govori, što bi, dakako, bilo posve krivo i 2) uspoređujući, ipak, tekstove, ja ne bih izveo jednak zaključak kao F. Javno-pravni tekstovi (statuti, zaključci vijeća) itekako se bave problemima trgovine vinom: dovoljno je samo pogledati zapisnike sa zaključcima Velikog i Malog vijeća u Dubrovniku (Monumenta Ragusina I—IV, Zagreb 1879—96) da se vidi koliku pažnju vijeća poklanjaju tom pitanju. Dakako, struktura trgovine vinom nije bila tako složena kao trgovina stokom i mesom. Odredbe o datium becharie morale su regulirati mnoštvo pitanja (kupoprodaja stoke, mesa, uvoz, izvoz, lokalna prodaja, odredbe klaonice, cijene carine itd.), dok je u trgovini vinom bilo najvažnije zabraniti uvoz vina, što svi statuti bez iznimke i čine.

Problem odnosa između lokalne i izvozne trgovine vinom vrlo je složen, pa na temelju dosadašnjih istraživanja još nije moguće njegovo pouzdano rješavanje. U tom sklopu jedno je od važnijih pitanja: kakav je bio odnos između

⁵⁴ Isti, Torgovlja dalmatinskoga goroda v XIII—XIV vv., Moskva 1967, 32.

⁵⁵ Smičiklas, n. dj. XII, 542—43; usp. Raukar, Prilog poznavanju, 352.

proizvodnje vina na području gradskih distrikata i njegove potrošnje na gradskom tržištu? U jednom svom radu F. je postavio, po mom mišljenju, uvjerljivu tezu o postojanju »tržišta na selu«. ⁵⁶ Autor je s pravom upozorio na posve prirodnu činjenicu da se robna razmjena nije odvijala samo na relaciji selo-grad, odnosno grad-selo, nego da je postojala i trgovina na području distrikta koja nije bila u izravnoj vezi s gradskim tržištem. Ali i u obrazlaganju te, ispravno postavljene, teze F. je otišao predaleko: u osnovi točni zaključci doveli su ga do druge krajnosti. Autor se nije zadovoljio time da upozori na postojanje i važnost »tržišta na selu«, što je izvan diskusije, nego je tom tržištu dao odlučujuću prednost pred razmjenom selo-grad, zaključivši da je »ipak najveći dio živežnih namirnica zaobilazio gradove i odlazio na neka druga tržišta«. ⁵⁷ Smatram da taj zaključak nije ispravan, odnosno, odviše je jednostran da bi se mogao primijeniti na stvarne prilike u dalmatinskim gradovima.

Jedan od najvažnijih proizvoda u toj razmjeni bilo je vino. U skladu sa svojom tezom, F. navodi dijelom neuvjerljive dokaze koji bi trebali potkrijepiti njegov zaključak da je najveći dio seljačkih proizvoda, dakle i vina, »zaobilazio« gradsko tržište. F. nastoji u izvorima pronaći dokaze za postojanje prepreka dovozu vina u grad od strane težaka. Prema autoru, seljak je statutarnim odredbama bio odvojen od gradskog tržišta, ali takav zaključak začuđuje već i svojom ekonomskom nelogičnošću: zašto bi grad propisima udaljavao seljaka od vlastita tržišta, kad je njegovo postojanje ovisilo o proizvodima gradskog zaleđa?! F., na primjer, ističe da »trogirski statut propisuje da pravo prodaje mladog vina imaju samo građani komune, pa je seljak tako s tim mjerama zabrane odvojen od tržišta«. ⁵⁸ U potvrdu tome citira glavu 98. druge knjige trogirskog statuta, ⁵⁹ ali taj tekst uopće ne govori o tome, nego samo građane koji bi odbili trogirsko građansko pravo izjednačava u stvari sa strancima, pa zabranjuje dovoz njihova, kao i stranog, vina u grad. Taj članak statuta, međutim, nema baš nikakve veze s trogirskim seljacima, on o njima uopće ne govori, pa je sasvim jasno da im statut ne brani dovoziti vino u Trogir niti trogirskog distrikta odvajajući od gradskog tržišta. U stvari, moglo je biti samo obrnuto. F. navodi još jedan dokaz u potvrdu svoje teze ističući da je »često dostup vinu na gradsko tržište bio težak, jer je grad čuvao svoje tržište pomoću carina«, pa je seljaka »težnja za neplaćanjem trošarine navela da potraži druga tržišta«. ⁶⁰ Ta je pretpostavka sasvim pogrešna, jer ne uzima u obzir stvarno odvijanje poreznog sustava u dalmatinskom gradu. Iako sustav daća na vino još uvijek sadrži obilje nepoznanica, ipak se sasvim pouzdano može ustvrditi da *porezni sustav nije udaljavao seljaka od gradskog tržišta*. F-ova teza bila bi ispravna samo u slučaju da je seljak bio primoran na plaćanje neke posebne carine kad je svoje proizvode donosio u grad. Zadarski statut svjedoči da je u Zadru bilo obrnuto: gl. 14. prve knjige statuta dokazuje da je kmet mogao slobodno, bez plaćanja *datium portae* pri ulazu u grad,

⁵⁶ M. M. Frejdenberg, Seljak i gradsko tržište u Dalmaciji od XIII do XV stoljeća, Zadarska revija 1970, br. 3, 245—52.

⁵⁷ Isto, 250.

⁵⁸ Isto, 249.

⁵⁹ Strohal, n. dj., 89 (Quod civis refutans zitadanciam non possit suum mustum portare Tragurium).

⁶⁰ Frejdenberg, Seljak i gradsko tržište, 251.

unijeti sav prirod, pa i vino, sa svog zemljišta.⁶¹ Prema tome, *gradsko tržište bilo je otvoreno i slobodno distriktualcu*. Dakako, to ne znači da seljak nije plaćao baš nikakav porez kad je u gradu prodavao vino. On je, na primjer, morao platiti pristojbu pri upotrebi općinskih mjera (*datium canestrorum et mensurarum bladi et vini*),⁶² ali je važno da seljak nije plaćao nikakav *poseban porez* pri dovozu vina u Zadar.

Razumljivo je da moramo uzeti u obzir činjenicu da porezne odredbe nisu bile jednake u svim gradovima i da u sustavu daća na vino ima nepoznanica. Zadarski statut je dokaz da je zadarski seljak bio upravo potaknut da dovozi svoje plodove u grad. Na području drugih gradova porezne prilike bile su ponešto drugačije, ali svejedno nisu nimalo udaljavale seljaka od gradskog tržišta, jer se uobičajena daća (gabela) plaćala pri prodaji vina na čitavu gradskom području (grad + distrikt). Dubrovački »*Liber omnium reformationum*« (g. 1327) određuje da se gabela od 1/12 plaća: 1) »*de vino quod quocunque modo vendetur in civitate Ragusii et eius districtu*« i 2) »*de vino quod extrahetur de civitate Ragusii et eius districtu*« u količini većoj od 1 vedra.⁶³ Taj tekst pokazuje da se gabela od 1/12 plaćala prilikom *svake* prodaje vina, na malo i na veliko, u Dubrovniku i na području dubrovačkog distrikta, ali i prilikom izvoza vina. Dubrovački seljak, dakle, nije mogao ni u kojem slučaju izbjeći plaćanje daće, bez obzira je li prodavao vino u gradu, na području distrikta ili ga je izvezio izvan distrikta, pa je razumljivo da porezni sustav nije mogao navesti seljaka, kako drži F., da potraži »druga tržišta«. Prema onome što danas znamo, carinski sustav nije mogao bitnije utjecati na postojanje »tržišta na selu«. Odlučujući su bili čisto gospodarski razlozi.

Iako se, dakle, slažem s F-ovom tezom da je postojalo, uz gradsko, i tržište na selu, ipak smatram da je ekonomska privlačnost gradskog tržišta bila odlučujuća. Kao primjer područja na kome se razvilo »tržište na selu«, F. navodi zadarski teritorij, gdje su postojala tržišta u Ninu, Vrani i Obrovcu. Čini mi se da je pravi smisao »tržišta na selu« u prvom redu u njegovu postojanju na gradskom području, dakle na teritoriju distrikta. Samo takvo »seosko tržište« ima smisla suprotstavljati u ekonomskom pogledu gradskom tržištu. Ili drugim riječima: smijemo li, na primjer, Obrovac kao trgovačko središte smatrati dijelom »tržišta na selu«, koje konkurira gradskom (zadarskom) tržištu ili je Obrovac trgovačko središte za sebe, kakvih je bilo mnogo širom srednjovjekovne Hrvatske? Trgovačke razmjene je zacijelo bilo i pod kninskim, skradinским ili sinjskim kastrumom, a i dalje u dubini srednjovjekovne Hrvatske. Jedno od takvih središta bio je u kasnom srednjem vijeku i Karlobag (Scrisia). Takva središta imala su posredničku ulogu, ali sasvim sigurno i lokalno značenje. Zbog toga nije potrebno ta središta dovoditi u užu vezu s tržištem u dalmatinskim gradovima samo na način kako to radi F.: zbog njihova postojanja nisu nimalo gubila važnost gradska tržišta, štoviše, gradovi na obali bili su prirodni završeci prometnih putova na kojima su se nalazila takva manja

⁶¹ Statuta Jadertina, Venetiis 1564, L. I, c. XIV, *Qualibet Datarius sine datio Rusticum cuiuslibet Ciuis ire permittet*. Usp.: Raukar, Prilog poznavanju, 362—63.

⁶² Raukar, Prilog poznavanju, 361.

⁶³ Solovjev, n. dj., 94 (Pag. XVI, cap. VII, *De gabella vini vendendi*).

trgovačka središta.^{63a} Prema tome, ako za primjer uzimamo zadarsko zaleđe, onda najprije moramo uzeti u obzir razliku između zadarskog distrikta i zadarskog teritorija u XV stoljeću. Zadarski teritorij nakon 1409. tvore: zadarski distrikt, s jedne, i vranski, ljubački i novigradski distrikti, s druge strane. Od tih dijelova zadarskog teritorija samo zadarski distrikt, ili točnije: njegov veći dio, zemljopisno i gospodarski teži Zadru, dok ljubačko, vransko ili novigradsko područje tvore u ekonomskom pogledu cjeline za sebe. Posve je razumljivo da će stanovništvo zadarskog distrikta svoje proizvode pretežno prodavati u Zadru. I trgovina vinom s područja zadarskog distrikta bit će usredotočena u Zadru, bilo da se vino stvarno dovozi i prodaje na gradskom tržištu, bilo da se u Zadru samo sklapaju trgovački ugovori. Valja pretpostaviti da je i na tom užem području zadarskog distrikta postojala seoska trgovina, ali je njezino

^{63a} Problem trgovačkih odnosa dalmatinski grad-seosko zaleđe mnogo je složeniji od zaključka da je u gradskom zaleđu postojalo »tržište na selu«. Trgovačke veze između grada i tržišta u njegovu zaleđu bile su žive i uzajamne. Izvoz robe nije tekao samo iz srednjovjekovne Hrvatske i Bosne u gradove nego su i različita trgovačka središta na području srednjovjekovne Hrvatske bila postaje preko kojih su gradovi izvozili robu u zaleđe. Takve trgovačke postaje nalazile su se u kasnom srednjem vijeku na čitavu području srednjovjekovne Hrvatske koje je graničilo s distriktima dalmatinskih gradova. U susjedstvu Paga takvu ulogu vršio je Karlobag (Scrisia), ali je on mnogo veće značenje imao za zadarsku trgovinu. U zadarskom zaleđu to su bili Nin, Novigrad i Obrovac, u blizini Šibenika Skradin, dublje u njihovu zaleđu Knin, a u susjedstvu Trogira i Splita Klis i Sinj, južno od Splita, vjerojatno, Omiš. Ako pogledamo smještaj tih središta, lako utvrđujemo da su se ona nalazila u blizini većine dalmatinskih gradova. Značenje tih središta nije bilo jednako: dok je Klis, kao tranzitna postaja, samo ubirao tribut od trgovaca (usp. molbu Trogirana kralju Ludoviku od 16. V 1362. da naredi kliškom knezu da ne ubire tribut od trgovaca koji idu u Trogir ili se vraćaju iz njega; Smičiklas, n. dj. XIII, 231), dotle su Obrovac i Karlobag bili vrlo važna trgovačka središta. Obrovac je u drugoj polovici XIV st. bio važno tržište za izvoz zadarske soli u srednjovjekovnu Hrvatsku, pa je potkraj stoljeća zakup obrovačke komore iznosio 700 dukata godišnje (Raukar, Zadarska trgovina solju, 32). Istu ulogu u trgovini solju i drugim proizvodima vršio je i Karlobag (isto, 33), pa su se u sredini XIV st. Zadar i Pag parničili oko prihoda od karlobaške carine (Ljubić, n. dj., V, 273—77). Zadarski trgovci su potkraj XIV st. upravo preko Karlobaga izvozili velike količine vina u srednjovjekovnu Hrvatsku. God. 1393. Slaven Drašković iz Karlobaga uzima u koleganciju u Grgura Križanića iz Zadra 100 modija vina, obvezujući se da će vino odvesti u Karlobag i ondje prodati (HAZ, SZN, P. de Sarčana, B. III/43, 12. IV 1393). U nešto skromnijem opsegu takvu ulogu su vršili Novigrad, Skradin ili Knin. Navedeni primjeri pokazuju da je značenje Obrovca ili Karlobaga u trgovačkom prometu bilo višestruko. Ona nisu bila samo »mala tržišta (sajmišta, fiere) gradskog ili seoskog tipa, a kojima teže okolna sela«, nego se njihova važnost u prvom redu sastojala u trgovačkoj vezi sa Zadrom, u njihovoj posredničkoj ulozi u prometu sa srednjovjekovnom Hrvatskom. Prema tome, u hrvatskim zemljama u kasnom srednjem vijeku postoji više slojeva trgovačkih središta. Uz dalmatinske gradove, koji su u trgovačkom prometu imali najveće značenje, proteže se u dubini srednjovjekovne Hrvatske pojas drugih trgovačkih središta, vrlo često oko pojedinih kastruma, čija se ekonomska važnost temeljila na postojanju trgovačkih veza između dalmatinskih gradova i unutrašnjosti. Nijedno od tih središta nije se nalazilo na nekom od distrikata dalmatinskih gradova: takva konkurentna središta ne postoje ni na golemom zadarskom distriktu, ni na mnogo manjem splitskom, nego u njihovu susjedstvu (pokušaj Zadra u XIV st. da jedno gradsko središte, Pag, podvrgne svom ekonomskom i političkom utjecaju i da ga uključi u okvir svog distrikta završava neuspjehom). Na području distrikta odvijala se seoska trgovina, ali se ona nalazila u sjeni ekonomske moći gradskog tržišta, koje je istodobno povezivalo i trgovačke postaje u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.

značenje, po svoj prilici, bilo ograničeno, pa bismo mogli utvrditi ovakvu strukturu trgovine vinom:

a) vlasnici zemljišta dovoze vino koje dobivaju u ime rente (1/4) u cjelini u grad i uskladištuju u konobama;

b) težaci (zapatori), nastanjeni u Zadru, dovoze u grad svoj dio vina (3/4);

c) distriktualci dovoze u grad, odnosno prodaju u gradu, samo dio vina: dio će ostaviti za vlastitu upotrebu, dio će prodati u selu, na području distrikta.

Posve je razumljivo da je nemoguće utvrđivanje bilo kakva točnijeg omjera između ta tri oblika potrošnje vina od strane distriktualaca, ali je vrlo vjerojatno da su distriktualci pretežni dio svog vina prodavali kupcima u gradu i to, prema sačuvanim ugovorima, uvijek na veliko. Da je seljak, ipak, jedan dio vina prodavao i u svojoj kući, na selu, potvrđuju i novija istraživanja seoske arhitekture u Dalmaciji. Iako ne postoji jedinstven tip konobe u seoskim kućama, ipak je utvrđeno da se u većini konoba u zasebnu prostoru čuvalo vino za vlastitu potrošnju, a u zasebnu prostoru vino za prodaju.⁶⁴ Dok je seljak s područja zadarskog distrikta bio u stalnom i živom dodiru s gradskim tržištem u Zadru, dotle je seljak s područja Novigrada ili Ljube bio s njim mnogo manje u vezi. Obradivač vinograda u ljubačkom distriktu znatno je manje prodavao vino u Zadru, jer je bilo mnogo jednostavnije da ga donese u Ljubu ili Nin.⁶⁵ Ako, dakle, vodimo računa o razlici zadarski distrikt — teritorij u XV st., dolazimo do zaključka da se oblici i opseg trgovine vinom selo-grad na području zadarskog distrikta nisu mogli bitnije razlikovati od takve trgovine na splitskom, trogirskom ili šibenskom području.⁶⁶

I na kraju ovih napomena o trgovini vinom moram se osvrnuti i na pitanje uvoza vina u dalmatinske gradove.

U radnji o gradskom poreznom sustavu u XIV st. izrazio sam i pokušao obrazložiti mišljenje da zabrane uvoza stranog vina u gradskim statutima upućuju na zaključak da je domaće vino bilo skuplje od stranoga.⁶⁷ F. je izrazio sumnju u takav zaključak istaknuvši da mu nije jasno zbog čega smatram »dalmatinsko vino skupljim od stranoga (kojeg? talijanskog? dobro nam je poznat uvoz u Dalmaciju talijanskog žita i ulja, ali gotovo i ne znamo za uvoz vina)«,

⁶⁴ M. Miličić, *Nepoznata Dalmacija*, Zagreb 1955, 173.

⁶⁵ O trgovini vinom i o uvozu stranog vina u Ljubi govori Zadarski katastik, određujući da od sv. Jurja (23. IV) do berbe nitko ne smije »vendere vinum ad tabernam nisi dominus dicti loci«, dakle zakupnik ljubačkih posjeda, i da zakupniku pripada daća od 6 solda za svaki uvezeni modij stranog vina (S. Antoljak, *Zadarski katastik 15. stoljeća*, *Starine 42*, Zagreb 1949, 397).

⁶⁶ Ističem »u XV st.« zbog toga jer prije mletačkog osvajanja Dalmacije i dijela srednjovjekovne Hrvatske u početku XV st. pojam zadarski teritorij ne postoji. Prije 1409. Vrana, Novigrad i Ljuba priznavali su najčešće drugačije političko vrhovništvo nego Zadar, pa se tek nakon 1409. stvara širi zadarski teritorij i to u prvom redu u fiskalnom značenju (nadležnost mletačke komore u Zadru proteže se nad zadarskim, vranskim, ljubačkim i novigradskim distriktom), pri čemu i dalje svoje značenje zadržava uže zadarsko područje, zadarski distrikt. Dakako, te upravno-političke promjene nisu mogle bitnije utjecati na ekonomske odnose na zadarskom području, ali je, ipak, njihovo promatranje prikladnije u XV nego u XIV st. upravo zbog postojanja jedinstvena zadarskog teritorija.

⁶⁷ Raukar, *Prilog poznavanju*, 358—59.

dodavši da prije donošenja takva zaključka »treba izvršiti poredbenu analizu cijena vinu na jadranskim tržištima«. Slažem se u potpunosti da su neophodne poredbene analize, jer samo one mogu omogućiti čvrste zaključke. Ali, na žalost, mogućnost vršenja takvih analiza ograničena je mnoštvom okolnosti. Pitanje srednjovjekovnih cijena doista je jedno od najslabije istraženih u hrvatskoj historiografiji, jer mu se gotovo uopće ne obraća pažnja. Usprkos tome, i na ovom stupnju istraživanja posjedujemo stanovite oslonce u zaključivanju.

F. se čudi zaključku o jeftinijem stranom vinu, jer ističe da ne znamo za uvoz stranog vina. Njegovo čuđenje donekle je i razumljivo, jer se podaci o uvozu vina, i to upravo iz Italije u što F. sumnja, nalaze u neobjelodanim notarskim spisima u Historijskom arhivu u Zadru. Ali i bez obzira na to, potpuno je prirodno da za najveći dio XIV st. nema podataka o uvozu vina: kako bi ih i moglo biti kad su gradovi statutarnim odredbama tako strogo branili uvoz vina. Najveći dio građe iz XIV st. ne može nam, dakle, omogućiti usporedbu cijena za domaće i strano vino, ali, ipak, oni rijetki podaci o uvozu vina mogu se objasniti samo činjenicom da je to uvezeno vino trgovac drugdje jeftinije kupovao, kad je bio spreman podnijeti sve troškove uvoza.

Jedan od najljepših primjera za anžuvinsko razdoblje, koji sam već spomenuo, jest uvoz vina u Split od Jakova Gaberucijeva iz Rekanata (1369). Iz notarske imbrevijature se vidi da je Jakov dugovao splitskoj komuni 40 dukata u ime daće za uvoz 40 vegeta vina.⁶⁸ To znači da je Jakov za uvoz 1 galeta vina platio carinu od 3 solda i 8 malih denara. Na žalost, u ugovoru nije navedena cijena vinu, ali ako bismo uzeli u obzir tadašnju cijenu vina koju navodi M. Brandt (1 galeta = 7 groša),⁶⁹ utvrdili bismo da je carina iznosila oko 17% ili oko 1/6 vrijednosti vina. Budući da se najvjerojatnije radi o uvozu vina iz Italije u Split, to nije bio jedini Jakovljevi trošak. Uvoz vina bio je opterećen i: a) izvoznom carinom i b) prijevoznim troškovima (naulum). Tim troškovima Jakov je morao dodati: c) uvoznom carinu od 40 dukata i d) maloprodajnu gabelu, ako je vino želio prodati u Splitu. Tržišna cijena Jakovljeva vina u Splitu bila je, dakle, sastavljena od prodajne cijene u mjestu proizvodnje (Italija?) i vrlo visokih troškova koji su mogli doseći i iznos od 1/3 prodajne vrijednosti. Unatoč tome, Jakov je dovezao vino u Split, odnosno, unatoč tako visokim troškovima (možda i 1/3), Jakov se mogao na tržištu natjecati sa splitskim proizvođačima vina. Što iz toga možemo zaključiti? Samo to da je prodajna vrijednost Jakovljeva vina u Italiji bila barem za 1/3 niža od prodajne vrijednosti splitskog vina. Jakov iz Rekanata je u Italiji kupio vino (ili je posjedovao vlastito) koje je bilo toliko jeftinije od prodajnih cijena u Splitu, da mu se, usprkos svim troškovima, ekonomski isplatilo dovesti 800 galeta vina u Split. Upravo zbog toga što je grad uvijek bio u opasnosti od uvoza velikih količina vina iz Italije (znatno manji je bio pritisak vina iz drugih dalmatinskih gradova!), koje je moglo s lakoćom konkurirati domaćem vinogradaru, grad je svoje tržište štiti tako strogim i dosljednim zabranama uvoza vina u svojim statutima. Grad je na taj način *statutarnim odredbama održavao relativno visoke cijene domaćem vinu na gradskom tržištu*. U tome je smisao zaključka o jeftinijem stranom i skupljem domaćem vinu.

⁶⁸ Rismondo, n. dj., 49.

⁶⁹ Brandt, n. dj., 206.

Budući da bi takvi zaključci mogli izazvati prigovor da njihove pretpostavke nisu sasvim pouzdane (ne poznajemo iscrpnije cijenu vinu u Splitu u sredini XIV st.), moram iznijeti sigurnije dokaze u prilog mojoj tezi. Već sam upozorio da iz XIV st. ne može biti mnogo sačuvanih podataka o uvozu vina zbog statutarnih zabrana. Navedeni primjer Jakova iz Rekanata ipak je izuzetan. Podatke o uvozu vina iz Italije valja tražiti samo u razdoblju kad je zabrana uvoza bila ukinuta. Takav primjer pruža Zadar između 1347. i 1358.

Već sam dosta iscrpno govorio o mletačkoj carinskoj politici prema Zadru u sredini XIV st. i o značenju tzv. »reformationes datiorum« iz g. 1347.⁷⁰ Te nove odredbe o daćama dopustile su uvoz vina u Zadar. Notarski spisi iz tog razdoblja dokazuju da je strano, talijansko, vino upravo preplavilo Zadar. U tom razdoblju, do Zadarskog mira (1358), uvezene su u Zadar vrlo velike količine vina. God. 1350. uvozi se u Zadar 40 anfora vina iz Ferma,⁷¹ 1354. 74 bačve (uaselorum) vina iz Pesara u vrijednosti od 367 dukata,⁷² 15 bačava vina iz Marche (vini Marchiani) zapremine 130 modija, u vrijednosti od 130 dukata,⁷³ a 1355. čak 326 1/2 modija apulijskog vina (vini de Apulea) u vrijednosti od 653 libre!⁷⁴ To su, dakako, samo rijetki podaci, sačuvani u vrlo oskudnim notarskim spisima iz tog razdoblja, pa je sasvim sigurno da je uvoz vina iz Italije bio mnogo opsežniji. Ugovori su tako jasni da ne ostavljaju nikakve sumnje o tome da su te goleme količine talijanskog vina iz Ankonitanske Marche i Apulije uvezene i prodane u Zadru. U ugovoru od 12. VI 1354. izričito se kaže da se kupac obvezao da će 130 modija vina iz Marche »suis proprijs laboribus et expensis [...] vendere ad spinam in ciuitate Jadre«.⁷⁵ Iako je prema »reformationes datiorum« uvoz vina iz Italije bio opterećen dvostrukom daćom, uz troškove prijevoza vina iz Italije,⁷⁶ ipak ta carina nije zaustavila golem prodor talijanskog vina u Zadar.

Mislim da ti podaci upućuju na sposobnost talijanskog vina, u prvom redu nižom cijenom, da u golemim količinama prodre na zadarsko tržište. Ali pri tom valja uzeti u obzir još jedan važan činilac. Dušanka Dinić-Knežević je u nekoliko radova pisala o utjecaju kuge, koja je 1348. zahvatila Evropu, na trgovinu vinom. Autorica je dokazala da je pomor stanovništva imao za posljedicu nestašicu radne snage, povećanje nadnica i poskupljenje vina.⁷⁷ Na žalost, ni približno nema toliko podataka o cijeni vina u tom razdoblju iz drugih dalmatinskih gradova, ali su posljedice kuge g. 1348. i u njima zacijelo bile jednake. Sa sigurnošću možemo pretpostaviti da je i u Zadru ili Splitu nakon 1348. opala proizvodnja vina, odnosno da je ono bilo, kao i u Dubrovniku, mnogo skuplje nego prije 1348. Ta oskudica domaćeg vina morala je, razumljivo, stvoriti potrebu za uvozom stranog vina, pa to dijelom objašnjava uvoz golemih količina vina iz Italije u Zadar. Ali, kao što je kuga utjecala na pove-

⁷⁰ Raukar, Prilog poznavanju, 350—58.

⁷¹ HAZ, SZN. F. de Placentia, B. I, F. II, fol. 12^{ro-vro}, 25. II 1350.

⁷² HAZ, SZN, A. de Canterio, B. I, F. II, fol. 23ro, 2. II 1354.

⁷³ Isti, B. I, F. III, fol. 11ro, 12. VI 1354.

⁷⁴ Isti, B. I, F. V, fol. 3ro, 15. XII 1355.

⁷⁵ V. bilj. 73.

⁷⁶ Raukar, Prilog poznavanju, 355.

⁷⁷ Dušanka Dinić-Knežević, Uticaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu V, 1960, 11—34; Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku, Godišnjak IX, 1968, 39—85.

ćanje cijena domaćem vinu, tako je utjecala i na njegovo poskupljenje u Italiji. Pa ipak, unatoč takvim prilikama na tržištu, talijanski trgovac je mogao relativno jeftino prodavati vino u Zadru. Cijena apulijskog vina u Zadru iznosila je 1355. 40 solda za jedan zadarski modij.⁷⁸ Ta zadarska cijena apulijskog vina sadržavala je u sebi ne samo prodajnu cijenu u Italiji, nego i troškove prijevoza (naulum) i carine, što znači da je cijena tog vina u Apuliji bila manja od 40 solda za 1 modij. Za sigurnu, egzaktnu usporedbu nedostaju podaci o tadašnjim cijenama zadarskog vina, ali se možemo poslužiti s nešto kasnijim cijenama. God. 1367, kad su se tržišne prilike počele sređivati, Miha de Nassis prodaje jedan modij vina za 46 solda, dakle u povoljnijim prilikama, na domaćem tržištu, bez dodatnih troškova *skuplje* nego talijanski trgovac u jeku krize, opterećen uz to i drugim troškovima.⁷⁹ Napominjem još jednom da će čvrste zaključke donijeti tek buduća istraživanja, osobito u vezi s problemom cijena; ona će svakako dosadašnje rezultate dopuniti novim elementima, ali mi se čini da ih neće bitnije promijeniti.

Što se tiče trgovine stokom, čini mi se da se F. i ja nismo sasvim razumjeli. U svim svojim radovima F. stalno ponavlja tvrdnju da su dalmatinski gradovi izrasli na posredničkoj trgovini. Autora je ta teza toliko zaokupila da je potpuno zapostavio činjenicu da je dalmatinski grad, doduše, vodio vrlo živu posredničku trgovinu, da je taj oblik trgovine prevladavao, ali da je istodobno trgovao i vlastitim proizvodima. To je bio sadržaj mog upozorenja u ocjeni u prošlom svesku HZ-a. Čini mi se, ipak, da uzrok različitim zaključcima nije taj da sam ja radio na zadarskom, a F. na splitskom materijalu, nego u shvaćanju bitnih obilježja trgovine dalmatinskih gradova u srednjem vijeku. Mislim da je nemoguće pojave iz gospodarske povijesti sa sigurnošću i u cjelini svrstavati u unaprijed određene okvire, nego da se u najboljem slučaju smije govoriti o *pretežnosti nekog obilježja*. Nakon mojih napomena da u trgovini stokom valja voditi računa i o lokalnoj podlozi, F. zaključuje da »Zadar trguje vlastitom stokom, a Split se orijentira na tuđu stoku koju kupuje u unutrašnjim krajevima poluotoka«, ali se ja ne bih složio s takvom formulacijom, pogotovu zato jer autor dijelom i na tome gradi gospodarsku tipologiju dalmatinskih gradova. Prema F-u, Zadar i, kako mu se čini, Šibenik pripadaju tipu grada koji se »u razmjeni oslanja na vlastitu proizvodnju«, dok se Split, Trogir (i Kotor) ubrajaju u tip grada koji »vodi samo tranzitnu trgovinu«. Mislim da je takva tipološka podjela preoštra. Razumije se da Zadar sa svojim širokim distriktualnim područjem ima mnogo širu proizvodnu osnovu nego Kotor ili Split, ali takvu podjelu valja ipak ublažiti. Zadar nikako ne trguje samo vlastitom stokom. Upozorio sam na lokalne izvore trgovine stokom u Zadru, ali mi imamo obilje podataka koji dokazuju da je u Zadru bila razvijena i tranzitna trgovina stokom. Zadar, dakle, ne pripada samo tipu grada koji se u »razmjeni oslanja na vlastitu proizvodnju«, *Zadar je i jedno i drugo*: i središte izvanredno razvijene posredničke trgovine stokom, osobito u anžuvinskom razdoblju, i grad koji trguje velikim količinama vlastite stoke, a i drugih proizvoda (ulje, vino). Stanovita korektura neophodna je i za Split. Za razliku od Zadra, Split će doista pretežno voditi tranzitnu trgovinu stokom, ali ako smo to utvrdili, ne smijemo ipak potpuno zaboraviti da grad trguje i vlastitom

⁷⁸ V. bilj. 74.

⁷⁹ HAZ, SZN, P. Perençanus, B. I/6, fol. 14vo—15ro, 18. VIII 1367.

stokom (gradskom distriktu pripada prilično velika Šolta!). Zbog toga nije točno da odredbe o datium becharie u Splitu iz g. 1357. sadrže propise za trgovinu stokom »po svom karakteru očigledno tranzitnu«. Pažljivija analiza tih odredaba pokazuje da one reguliraju posredničku trgovinu stokom i kupoprodaju domaće stoke: ako bi se neki dijelovi tih odredaba i mogli činiti nejasnima, ne mogu nas dovesti u dvojbu različiti iznosi carine (doana) za ta dva oblika stočne trgovine u Splitu u sredini XIV stoljeća.⁸⁰ Split, dakle, pretežno vodi posredničku trgovinu stokom, ali istodobno, iako u manjem opsegu, trguje i vlastitom stokom.

*

Već sam u spomenutoj ocjeni upozorio da sovjetski povjesničari sustavno istražuju srednjovjekovnu hrvatsku povijest, osobito društveno-gospodarski razvitak dalmatinskih gradova u kasnom srednjem vijeku. Njihovi rezultati već tvore prilično opsežan bibliografski popis. Potpuno je jasno da hrvatski medievalisti imaju primjedaba na njihov rad, ali je on, usprkos tome, značajan već i svojim postojanjem, tim više što hrvatska historiografija gotovo ne obraća pažnju tim problemima. Neosporna je činjenica da u nas gotovo i nema radova o gospodarskoj i društvenoj povijesti dalmatinskih gradova (osim o Dubrovniku). Golemo bogatstvo arhivske građe još uvijek čeka svoje istraživače. U takvim prilikama bilo bi neophodno da hrvatski povjesničari barem prate rezultate sovjetskih istraživača i da se na njih kritički osvrću. Usprkos nužnosti takvih diskusija naši povjesničari to uglavnom ne rade, pa sovjetska istraživanja o našoj prošlosti ostaju bez kritičkog odgovora. Zadatak takvih osvrta bio bi višestruk: usporedo s konstatacijom stvarnih rezultata u tim istraživanjima, nužno je upozoravati i na njihove nedostatke. Sovjetski povjesničari ozbiljno pristupaju našim problemima, ali ih u metodološkom pogledu još uvijek opterećuju shematiziranost i odviše kruta rješenja. Smatram da takve kritičke primjedbe, koje nipošto ne znače negiranje njihovih rezultata, vode zajedničkom radu u istraživanju hrvatske srednjovjekovne povijesti.

⁸⁰ Splitski statut (Hanel, 267—70).

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb